

DE THEOLOGIE VAN DE CAMERAVOERING

Een casestudy naar de communicatie van immanente en
transcendente aspecten van liturgische ruimte in livestreams van
kerkdiensten

Hans de Greef
1 december 2022

DE THEOLOGIE VAN DE CAMERAVOERING

Een casestudy naar de communicatie van immanente en transcendente aspecten van liturgische ruimte in livestreams van kerkdiensten

Thesis in het kader van het afronden van de Master Gemeentepredikant

PThU locatie Amsterdam

Specialisatie: praktische theologie

Docentbegeleider: Prof. Dr. Marcel Barnard

Beoordelaar: Dr. Ronelle Sonnenberg

Student: Hans de Greef

Studentnummer: 1500236

1 december 2022

Inhoud

1.	Probleemverkenning en onderzoeksvraag	5
2.	Verantwoording en doelstelling van het onderzoek	7
2.1.	Noodzaak theologische reflectie op medium livestream	7
2.2.	Het belang van ruimte.....	7
2.3.	De verbinding tussen <i>digital religion</i> en de theologische reflectie op kerkarchitectuur	8
2.4.	Doelstelling van dit onderzoek.....	9
3.	Conceptual framework.....	10
3.1.	Ruimtelijkheid en het online medium livestreamviering.....	10
3.1.1.	Ruimte: de space of place en de space of flows	11
3.1.2.	'Echt' en virtueel	13
3.1.3.	Virtuele liturgische ruimte als internet screen-spaces	14
3.1.4.	Bridged, blended and blurred	15
3.1.5.	Mise-en-scène, het wat en hoe.....	16
3.2.	Monumentale ruimte.....	18
3.2.1.	Monumentale ruimte als geleefde ervaring	18
3.2.2.	Mediation	19
3.2.3.	Transcenderende werking	21
3.3.	Aspecten van (virtuele) liturgische ruimte.....	24
3.3.1.	Aspecten van monumentale ruimte	24
3.3.2.	Verplaatsing en condensatie.....	25
3.3.3.	Immanentie en transcendentie en het kerkgebouw	26
3.3.4.	Immanente en transcendente aspecten.....	28
3.3.5.	Format voor analyse	28
4.	Methode.....	29
4.1.	Plaatsing in het veld	29
4.2.	Keuze onderzoekseenheid	30
4.3.	Methodes	30
5.	Beschrijving casus	32
5.1.	Het Kerkgebouw.....	32
5.2.	Corona en kerkdiensten	32
5.3.	Livestreams	33
5.4.	Werkwijze analyse beeldmateriaal	33
6.	Resultaten op basis van format voor analyse	35

6.1.	Resultaten format voor analyse deel 1: Mise-en-scène	35
6.1.1.	Setting	35
6.1.2.	Afstand en onderwerp	35
6.2.	Resultaten format voor analyse deel 2: Aspecten monumentale ruimte	36
6.2.1.	Liturgische ruimte is meer dan de som der delen	36
6.2.2.	Binnen-buiten oppositie.....	36
6.2.3.	Object-subject verhouding.....	39
6.2.4.	Passend gedrag en houdingen	40
6.2.5.	Verplaatsingen en condensatie.....	40
7.	Resultaten format voor analyse deel 3: transcendente en immanente aspecten.	41
7.1.	Verticaliteit en horizontaliteit	41
7.1.1.	Verticaliteit.....	41
7.1.2.	Horizontaliteit	43
7.2.	Uitgestrektheid en kleinschaligheid.....	43
7.2.1.	Uitgestrektheid	43
7.2.2.	Kleinschaligheid.....	44
7.3.	Afstand	45
7.3.1.	Veel afstand	45
7.3.2.	Weinig afstand	45
7.4.	Plek geestelijkheid.....	46
7.4.1.	Aparte plaatsen voor geestelijkheid	46
7.4.2.	Plek geestelijkheid tussen andere gelovigen	46
7.5.	Focuspunten.....	47
7.6.	Symboliek	48
7.6.1.	Iconen.....	48
7.6.2.	Soberheid in symboliek	49
7.7.	De gemeenschap staat centraal.....	49
7.8.	De diaconale taak krijgt ruimtelijke expressie	50
7.9.	Leegte.....	51
7.10.	Licht.....	53
7.10.1.	Gedimd licht	53
7.10.2.	Helder licht	53
7.11.	Conclusie hoofdstuk 6 en 7	54

8.	Theologische reflectie	56
8.1.	Livestream en de verbeelding van Gods transcendentie en immanentie	56
8.2.	Binnen-buiten oppositie, de nartex van de virtuele liturgische ruimte	56
8.3.	Licht en impliciete communicatie van het transcendente	57
8.4.	Immanentie en transcendentie en de focus op objecten.....	58
8.5.	De verbeelding van de doop	59
8.6.	Afstand en nabijheid	59
8.7.	Geloofsbelijdenis: de <i>space of flows</i> van de kerk van alle tijden en plaatsen.....	60
9.	Conclusies.....	62
9.1.	Virtuele liturgische ruimte is ‘echte’ liturgische ruimte	62
9.2.	De liturgische ruimte kent transcendente en immanente aspecten.....	62
9.3.	De communicatie van immanente en transcendente aspecten is gelaagd.....	63
9.4.	De cameravoering heeft invloed.....	63
9.5.	De communicatie van immanente en transcendente aspecten van ruimte in livestreamdiensten is theologie	65
10.	Evaluatie en aanbevelingen voor vervolgonderzoek.....	66
10.1.	Evaluatie.....	66
10.2.	Aanbevelingen voor vervolgonderzoek	66
11.	Literatuur.....	67
	Bijlage 1: Format voor de analyse van de livestreamdiensten	71
	Bijlage 2: Verklaring originaliteit en toestemmingsverklaring.....	73

1. Probleemverkenning en onderzoeksvraag

Als je een grote oude kerk betreedt gebeurt er iets. Het licht, de koelte, de hoogte van het gebouw, de diepe bassen van het orgel die resoneren in je lijf, de ruimte doet iets met je. De ervaring van ruimte en de beleving van liturgie zijn beiden moeilijk los te zien van het fysieke, materiële, lichamelijke aspect. Lefebvre zegt dat ruimte beleefd en ervaren wordt met het eigen lichaam als referentiepunt.¹ Barnard e.a. stellen over liturgie dat participeren in de liturgie een ‘bodily performance’ is.² Een dienst bijwonen in een iconische kerk is daarmee niet alleen een cognitieve ervaring, maar ook een geleefde lichamelijke ervaring.

Na afkondiging van de eerste lockdown in maart 2020 schakelden in zeer kort tijdbestek kerken en masse over naar het verzorgen van online-uitzendingen van de kerkdiensten. Vormen van online liturgie en in het bijzonder de livestream van kerkdiensten zijn in deze periode een belangrijk medium geworden en lijken dit ook te gaan blijven.³ Er is dus alle reden om terug te kijken en vooruit te kijken naar de inzet van dit medium voor kerkdiensten.⁴ Wat mij intrigeert is wat de online vorm van een kerkdienst doet met de beleving van ruimtelijke aspecten van het kerkgebouw.

Toen ik aan het begin van de coronapandemie livestreamvieringen van verschillende kerken bekeek, viel mij op dat er duidelijke verschuivingen zijn in het ruimtelijke gebruik van kerkgebouwen ten opzichte van de periode voor de coronapandemie en dat de manier waarop de kerkrimte in beeld gebracht wordt invloed heeft op de beleving van de kerkdienst. De keuzes die gemaakt worden bij het in beeld brengen van de kerkrimte hebben invloed op de ervaring van aspecten als afstand en nabijheid, verbondenheid en de verhouding tussen de voorganger en gemeenteleden. Ik wil daarom vanuit een praktisch theologisch perspectief de manier waarop een kerkgebouw in beeld gebracht wordt onderzoeken en duiden.

Mijn veronderstelling is dat de begrippen transcendentie en immanentie een bruikbare invalshoek vormen om te analyseren hoe een kerkrimte gebruikt en in beeld gebracht wordt bij livestreamdiensten. Een gedachte hierbij is dat zo’n grote monumentale kerk kan fungeren als *religious icon*, waarbij een object zoals een kerkgebouw, maar ook een visuele vorm zoals een livestreamdienst de ervaring van het transcendente medeert.⁵ Bij Meyer en bij Knott, Krech en Meyer is het transcendente niet strikt afgebakend, maar gaat het transcendente om datgene wat het hier en nu

¹ Henri Lefebvre, *The production of space*, Book, Whole (Oxford, OX, UK; Cambridge, Mass., USA: Blackwell, 1991), 182–85.

² Marcel Barnard, Johan Cilliers, en Cas Wepener, *Worship in the Network Culture: Liturgical Ritual Studies: Fields and Methods, Concepts and Metaphors* (Leuven: Peeters, 2014), 215–18.

³ <https://protestantsekerk.nl/verdieping/online-kerk-zijn-kunnen-we-nog-zonder/> geraadpleegd op 11-10-2021
Corona heeft de kerkganger veranderd: vijf factoren waar kerken rekening mee moeten houden, Nederlands Dagblad, 24 september 2021

⁴ Ik noem de livestream hier ‘medium’ aangezien ik livestreamdiensten beschouw als een vorm van ‘new media’. ‘New media’ is een brede paraplueterm waarmee volgens Lundby “the contemporary digitization of communication” wordt aangeduid. Knut Lundby, ‘Theoretical frameworks for approaching religion and new media’, in *Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds*, onder redactie van Heidi A. Campbell (London: Routledge, 2013), 225–26.

⁵ Kim Knott, Volkhard Krech, en Birgit Meyer, ‘Iconic Religion in Urban Space’, *Material Religion* 12, nr. 2 (2 april 2016): 123–36, <https://doi.org/10.1080/17432200.2016.1172759>. In het verlengde ligt ook de omschrijving van Meyer die spreekt over “the evocation of a sense of transcendence through sensational forms” Birgit Meyer, ‘Religion as Mediation’, *Entangled Religions* 11, nr. 3 (20 januari 2020): 1, <https://doi.org/10.13154/er.11.2020.8444>.

overstijgt en wat te maken heeft met religieuze betekenisgeving.⁶ Theologisch zou ik daarbij willen inbrengen dat de Drie-enige God niet alleen transcendent, maar ook immanent is. De verhouding tussen deze twee perspectieven op transcendentie en immanentie bespreek ik uitgebreider in paragraaf 3.2.3. Vanwege de transcendentie en immanentie van God zijn bij het in beeld brengen van de kerkruimte in een livestreamdienst zowel de aspecten van het kerkgebouw die met de transcendentie als de immanentie van God te verbinden zijn, van belang.

In dit onderzoek wil ik aan de hand van een casestudy van livestreamdiensten van de Jacobikerk in Utrecht verkennen hoe aspecten van ruimte die met de immanentie dan wel transcendentie van God te verbinden zijn gecommuniceerd worden. Ik kies voor een casestudy vanwege het exploratieve karakter van deze studie. De keuze voor de Jacobikerk is voortgekomen uit een bredere verkenning van livestreamdiensten uit iconische kerken, waarbij zowel het ruimtegebruik in het fysieke kerkgebouw en de ontwikkeling in de wijze van in beeld brengen van deze ruimte mij intrigeerden.

Dit leidt tot de volgende onderzoeksvraag:

Hoe worden in de virtuele liturgische ruimte van livestream kerkdiensten uit de Jacobikerk in Utrecht tijdens de lockdownperiodes in 2020 en 2021 transcendente en immanente aspecten van het kerkgebouw gecommuniceerd en hoe kan dit theologisch worden geïnterpreteerd?

De centrale onderzoeksvraag leidt tot de volgende deelvragen:

1. Hoe kan de virtuele liturgische ruimte van livestreamkerkdiensten worden gedefinieerd?
2. Hoe verschilt virtuele liturgische ruimte van fysieke liturgische ruimte?
3. Hoe kunnen transcendente en immanente aspecten van het kerkgebouw worden gedefinieerd?
4. Welke immanente en transcendente eigenschappen van de Jacobikerk worden door middel van livestream diensten gecommuniceerd, en hoe worden deze aspecten in beeld gebracht?
5. Waarin wijkt het gebruik van de kerkruimte van de Jacobikerk af van het gebruik van de kerkruimte voor de coronacrisis en wat zijn daarvoor de redenen?
6. Hoe is de communicatie van de immanente en transcendente aspecten van het kerkgebouw theologisch te interpreteren?

⁶ Knott, Krech, en Meyer, 'Iconic Religion in Urban Space'; Meyer, 'Religion as Mediation'. "

2. Verantwoording en doelstelling van het onderzoek

2.1. Noodzaak theologische reflectie op medium livestream

Het medium livestream is massaal omarmd tijdens de coronaperiode. De invoering van dit medium had daarbij veelal een crisismanagementkarakter, waarbij vooral praktische en technische aspecten van belang waren. Nu de coronapandemie geluwd lijkt te zijn en de inzet van dit medium voor veel kerken van blijvende aard blijkt, is het van belang dat de er theologische reflectie plaatsvindt op de inzet van livestream voor kerkdiensten.

Christian Grethlein definieert praktische theologie als “Theorie der Kommunikation des Evangeliums in der Gegenwart”.⁷ De vraag welke media gebruikt worden en op welke wijze deze media gebruikt worden voor de verkondiging van het evangelie in deze tijd, is daarmee een praktisch theologische vraag die telkens opnieuw gesteld kan worden. Het medium dat gebruikt wordt is namelijk geen neutraal gegeven, maar heeft invloed op de vorm, inhoud en de beleving van religieuze praktijken.⁸ De inzet van het medium livestream voor kerkdiensten en de wijze waarop dat gebeurt behoeft daarom reflectie.

2.2. Het belang van ruimte

De inzet van livestream is vanuit diverse invalshoeken te benaderen. Denk bijvoorbeeld aan thema's als autoriteit, authenticiteit, identiteit en gemeenschap.⁹ Ik kies in dit onderzoek voor een theologische reflectie op het ruimtelijke aspect van dit medium. Er wordt met betrekking tot de kerk wel gesteld het gaat om de mensen en niet om de stenen. Ik denk daarentegen dat het belang van het ruimtelijke aspect van liturgie niet onderschat moet worden, omdat ik ruimte beschouw als een heel wezenlijk aspect van liturgie.¹⁰ Bert Daelemans noemt kerkgebouwen een vorm van *non-verbal*

⁷ Christian Grethlein, *Praktische Theologie*, 2e dr. (Berlin ; Boston: De Gruyter, 2016), 1–11.

⁸ Heidi A. Campbell en Giulia Evolvi, ‘Contextualizing Current Digital Religion Research on Emerging Technologies’, *Human Behavior and Emerging Technologies* 2, nr. 1 (2020): 7, <https://doi.org/10.1002/hbe2.149> Campbell en Evolvi gebruiken het begrip ‘mediatization’ met betrekking tot religieuze praktijken “Mediatization of religion considers religious organizations and practices as shaped by the presence of media”.

⁹ Heidi Campbell, red., *Digital Religion : Understanding Religious Practice in New Media Worlds* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2013), 11–17; Marcel Barnard e.a., *Volume 36 | 2020, Yearbook for Ritual and Liturgical Studies* 36 (Groningen: University of Groningen Press, 2020), 1–82. Campbell benoemt "authority, authenticity, community, identity, ritual, and religion als themavelden binnen digital religion. Het jaarboek van IRiLiS geeft met name inzicht in discussies rond het online vieren van avondmaal of eucharistie ten tijde van de pandemie.

¹⁰ Christopher Irvine, ‘Space’, in *The Study of Liturgy and Worship*, onder redactie van Juliette Day en Benjamin Gordon-Taylor (London: SPCK, 2013), 193–212. Morgan Sandal stelt het zelf nog iets scherper: kerkarchitectuur is liturgie: “I, myself, argue that the sacred quality in church-building is that which “is related to God.” I take my point of departure, then, in the sacred in architecture as a constructed treatment of the relationship between God and the world that is congruent with the treatment of the same relation in liturgical practice. I understand architecture, thus, as an integrated part of the liturgy; it simply *is liturgy*. Liturgical practice is about a divine presence, and correspondingly, the sacred in architecture is a treatment of God’s presence in the world (...) In this way, it can communicate the experience of divine transcendence as well as of divine presence through its particular medium. In a dynamic with liturgy, architecture will, on the one hand, reflect the liturgical ideals and the changes that have taken place in liturgical practice, as it implements the liturgy. On the other hand, the specific architectural implementation will affect what happens in the churches.” Margunn Sandal, ‘On Earth as It is in Heaven: St. Hallvard’s Church and Abbey’, in *Transcendence and Sensoriness : Perceptions, Revelation, and the Arts*, onder redactie van Svein Aage Christoffersen e.a., *Studies in Religion and the Arts* 10 (Leiden ; Boston: Brill, 2015), 413–14.

theology. Een mooi voorbeeld hiervan vind ik de benadering van Sandal waar door middel van een casestudy duidelijk wordt dat de vormgeving van een kerkgebouw samenhangt met de liturgische praktijk en iets te zeggen heeft over de plek van mensen onder de hemel op deze aarde en daarmee over de verhouding tussen mensen en God.¹¹ In dit onderzoek volg ik deze lijn van Daelemans en Sandal, waarbij de liturgische ruimte in samenhang met de liturgische praktijk wordt beschouwd als *non-verbal theology*. Het is daarom interessant om te onderzoeken wat er met dit ruimtelijke aspect van liturgie gebeurt in een online vorm van liturgie.

Daarnaast maken de zogenaamde *spatial turn* en *de material turn* in de religiewetenschap duidelijk dat materiele aspecten van religieuze praktijken essentieel zijn voor het verstaan hiervan. In de theologie is het materiële vaak het onderschoven kindje ten opzichte van het spirituele. Dit is mijns inziens niet terecht. Het belang van de materie wordt voor mij primair door twee theologische loci bepaald: schepping en incarnatie.¹²

2.3. De verbinding tussen *digital religion* en de theologische reflectie op kerkarchitectuur

Aangezien livestream een digitaal medium voor religieuze praktijken betreft maak ik gebruik van inzichten uit het vakgebied van *digital religion*. In dit vakgebied is er relatief weinig aandacht voor het fenomeen livestream. Over de verhouding tussen concrete aspecten van het fysieke kerkgebouw en de communicatie hiervan doormiddel van een digitaal medium heb ik in dit vakgebied geen publicaties weten te vinden. Ik verbind daarom aspecten uit het vakgebied van *digital religion* met inzichten uit het vakgebied van de theologische reflectie op kerkarchitectuur. Aangezien dit laatste vakgebied zich dan weer niet bezighoudt met digitale mediëring van kerkruimte, moet er een slag gemaakt worden om in dit onderzoek deze beide vakgebieden op een overtuigende wijze te verbinden.

¹¹ Dat de liturgische ruimte en kerkarchitectuur bronnen kunnen zijn voor theologische reflectie is zeker in de protestantse traditie geen onomstreden positie. Inzichtelijk is het betoog van Daelemans over dit belang. Daelemans wijst op Horst Schwebel die op basis van Luther stelt dat er geen theologie van kerkarchitectuur mogelijk is omdat een kerkgebouw geen *medium salutatis* is. De vorm en inrichting van een kerkgebouw zijn volgens Schwebel irrelevant voor de verlossing van een mens en de relatie van de mens met God. (Daelemans 41) Dat een kerkgebouw op zichzelf geen middel tot verlossing is lijkt me helder, maar dit betekent nog niet dat een kerkgebouw daarmee geen medium kan zijn voor de verkondiging van het evangelie. Ik zou hier een analogie willen trekken met een andere kunstvorm, die van de kerkmuziek: op zichzelf geen *medium salutatis*, maar tegelijk wel degelijk een medium voor de verkondiging van het evangelie. Daelemans zelf wijst dan ook op het belang van theologische reflectie op kerkruimte en ziet kerkruimte als *locus theologicus* en als *non-verbal theology* die juist als het gaat om de transcendentie van God misschien wel meer zeggingskracht heeft dan verbale theologie. Een belangrijk punt in zijn betoog is dat Christus Logos en Eikon is en dat daarmee niet alleen het woord, maar ook materie er toe doen. Daelemans verbindt in een uitgebreid betoog onder andere Sigurd Bergmann, Susan J. White, Karl Rahner, Hans Urs von Balthasar, Paul Tillich, Karl Barth en Richard Viladesau om zijn stellingname te onderbouwen. (Daelemans, 37–59). Sandal, 'On Earth as It is in Heaven: St. Hallvard's Church and Abbey'.

¹² Voor de verbinding tussen materialiteit, incarnatie, schepping en immanentie en transcendentie zie o.a. David Brown, *God and Enchantment of Place* (Oxford University Press, 2004), 43–44, 80–83, <https://doi.org/10.1093/0199271984.001.0001>; Lizette Larson-Miller, *Sacramentality Renewed: Contemporary Conversations in Sacramental Theology* (Collegeville, Minnesota: Liturgical Press, 2016), 6–10; Svein Aage Christoffersen e.a., red., *Transcendence and Sensoriness: Perceptions, Revelation, and the Arts* (Leiden ; Boston, Mass.: Brill, 2015), 4–13.

2.4. Doelstelling van dit onderzoek

Met dit onderzoek wil ik vanuit een ruimtelijke invalshoek een bijdrage leveren aan de theologische reflectie op het medium livestreamkerkdienst en een bijdrage leveren aan de theorievorming met betrekking tot het aspect ruimte in digitale vormen van religie. In dit onderzoek wordt een methodiek ontwikkeld om de communicatie van immanente en transcendente aspecten van een kerkgebouw in een livestreamviering te analyseren. Deze methodiek zou ook aan andere kerken handvatten kunnen bieden om te analyseren hoe zij zelf ruimtelijke aspecten communiceren in livestreamkerkdiensten. Deze studie heeft daarmee niet alleen academische relevantie, maar is ook van belang voor kerken die gebruik maken van een online of hybride vorm van kerkdiensten.

3. Conceptual framework

De centrale vraag van dit onderzoek luidt: “Hoe worden in de virtuele liturgische ruimte van livestream kerkdiensten uit de Jacobikerk in Utrecht tijdens de lockdownperiodes in 2020 en 2021 transcendente en immanente aspecten van het kerkgebouw gecommuniceerd en hoe kan dit theologisch worden geïnterpreteerd?”. In dit hoofdstuk zet ik het begrippenkader uiteen waarmee het ruimtelijke aspect, zoals dit door middel van de livestreams van kerkdiensten uit de Jacobikerk in Utrecht gecommuniceerd wordt, te duiden is met een theologisch immanentie- en transcendentiebeprijp.

In paragraaf 3.1 kijk ik naar het aspect ruimte in een livestreamdienst vanuit het perspectief van de livestream als vorm van *digital religion*. Met behulp van inzichten uit dit vakgebied bespreek ik dat er door middel van de livestream een *virtuele liturgische ruimte* tot stand komt. Deze virtuele liturgische ruimte is sterk verbonden met het fysieke kerkgebouw en daarnaast ook met andere online en offline ruimtes. Deze virtuele liturgische ruimte heeft als een vorm van *visual image space* gelijktijdig een zelfstandigheid ten opzichte van het fysieke kerkgebouw.

In paragraaf 3.2 neem ik mijn startpunt bij de geleefde ervaring van monumentale ruimte en bespreek ik aan de hand van het begrip *mediation* hoe lichamelijke zintuigelijke aspecten van de beleving van liturgie en van ruimte van toepassing zijn op de virtuele liturgische ruimte van livestreamkerkdiensten. Vervolgens bespreek ik hoe ik de begrippen transcendentie en immanentie verbind met de virtuele liturgische ruimte. Hierbij belicht ik zowel een meer religiewetenschappelijke benadering van de transcenderende werking van een kerkgebouw als een theologische benadering, waarbij concrete aspecten van een kerkgebouw in verbinding worden gebracht met de immanentie en transcendentie van God.

In paragraaf 3.3 zet ik uiteen welke concrete ruimtelijke aspecten in dit onderzoek voorwerp van onderzoek zijn en waarop deze concrete aandachtspunten zijn gebaseerd.

3.1. Ruimtelijkheid en het online medium livestreamviering

In deze paragraaf verken ik met behulp van inzichten uit het vakgebied van *digital religion* hoe ruimte een rol speelt in digitale vormen van religie en hoe dit toepasbaar op de livestreamkerkdiensten van de Jacobikerk. Ik beoog hierbij niet dit vakgebied uitputtend te beschrijven, maar ik ontleen een aantal bouwstenen aan gangbare theorieën om te definiëren welke vorm van ruimtelijkheid in dit onderzoek centraal staat.

Een livestream is een uitzending over het internet van beeld en geluid van een gebeurtenis die op dat moment plaatsvindt.¹³ Een livestream van een kerkdienst is een vorm van een online religieuze praktijk. Het vakgebied dat zich specifiek bezighoudt met online vormen van religie is *digital religion*. Heidi Campbell, een autoriteit in dit vakgebied, beschrijft *digital religion* als “the exploration of the connection and interrelation between online and offline religious contexts and how these contexts become bridged, blended and blurred over time”.¹⁴ In het vakgebied van *digital religion* staat de samenhang tussen de online en offline context van een religieuze praktijk centraal.

In dit onderzoek richt ik mij met betrekking tot de online en offline context religieuze praktijk van de livestreamdiensten van de Jacobikerk specifiek op het aspect ruimte. De samenhang tussen de online

¹³ <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/live-stream> geraadpleegd 01-02-2022 “a broadcast of the video and sound of an event over the internet as it happens”

¹⁴ Campbell en Evolvi, ‘Contextualizing Current Digital Religion Research on Emerging Technologies’, 6.

en offline context bespreek ik aan de hand van de concepten *space of flows* en *space of place* van Castells, de schijnbare tegenstelling *real* en *virtual* bij Post en van de Beek, en de begrippen *internet screen-spaces* en *visual image space* van Kellerman en het idee van *hypermediated religious spaces* bij Evolvi.

Met behulp van deze inzichten beargumenteer ik dat door een livestream een virtuele liturgische ruimte ontstaat, die sterk verbonden is met het fysieke kerkgebouw, maar ook met andere online en offline ruimtes. Met behulp van het begrip *mise-en-scène* maak ik duidelijk dat het voor de duiding van deze virtuele liturgische ruimte zowel van belang is om aandacht te geven aan *wat* er in beeld gebracht wordt als aan *hoe* dit in beeld gebracht wordt.

3.1.1. Ruimte: de *space of place* en de *space of flows*

Een van de bouwstenen in de theorievorming in het vakgebied van *digital religion* is de conceptualisatie van het netwerkarakter van de samenleving. Campbell beschouwt online religieuze praktijken als *networked religion*.¹⁵ Het is daarom een logische stap om bij de verkenning van ruimtelijkheid in een digitale vorm van religie te beginnen bij de conceptualisatie van de *space of place* en de *space of flows* van de auteur van *The Rise of the Network Society*, Manuel Castells.

De Spaanse socioloog Castells definieert ruimte als “the material support of time-sharing social practises”.¹⁶ Castells maakt hierbij een onderscheid tussen *space of place* en the *space of flows*. De *place* wordt gedefiniëerd als “a locale whose form, function, and meaning are self-contained within the boundaries of physical contiguity”.¹⁷ Het op zondagen op vaste tijdstippen fysiek bij elkaar komen in het kerkgebouw is te beschouwen als een *time sharing social practice* die gefundeerd is in de *space of place* van het fysieke kerkgebouw. Deze vorm is al eeuwenlang fundamenteel voor vele geloofsgemeenschappen, waaronder de geloofsgemeenschap van de Jacobikerk. De kerkdiensten hadden altijd een duidelijk locatie- en tijdgebonden karakter waarbij het kerkgebouw een belangrijke rol heeft als plek van samenkomst waar kerkgangers God en elkaar ontmoeten.¹⁸

Tegenover de *space of place* zet Castells de *space of flows*. Hij definieert de *space of flows* als “the material organization of time-sharing social practices that work through flows”.¹⁹ Volgens Castells is de huidige netwerksamenleving steeds meer georganiseerd rondom *flows*. Deze stromen van informatie, kapitaal, technologie, interacties, beelden, geluiden en symbolen hebben ook een ruimtelijk aspect. Ze hebben een technologische infrastructuur, worden getypeerd door knooppunten (*nodes* en *hubs*), door *habitats* van de sociale actoren, en door *electronic spaces* zoals webplatforms, online media et cetera.²⁰

Waar de *space of place* gekenmerkt wordt door lokaliteit, fysieke nabijheid en tijdgebondenheid geldt voor de *space of flows* dat *time-sharing* en fysieke nabijheid niet meer aan elkaar gekoppeld zijn. Dat *time-sharing* en fysieke nabijheid in de *space of flows* kan worden losgekoppeld is ook duidelijk

¹⁵ Campbell, *Digital Religion : Understanding Religious Practice in New Media Worlds*, 64–68; Heidi A. Campbell, ‘Understanding the Relationship between Religion Online and Offline in a Networked Society’, *Journal of the American Academy of Religion* 80, nr. 1 (2012): 64–74.

¹⁶ Manuel Castells, *The Rise of the Network Society*, 2e dr., vol. 1, *The Information Age: Economy, Society and Culture* (Hoboken, New Jersey: Wiley-Blackwell, 2010), 441.

¹⁷ Castells, 1:441.

¹⁸ Op deze functies van het kerkgebouw kom ik later terug aan de hand van de verbinding die Daelemans legt tussen de kerk als *Domus Dei* en *Domus ecclesiae* en de begrippen transcendentie en immanentie.

¹⁹ Castells, *The Rise of the Network Society*, 1:442.

²⁰ Castells, 1:443–45.

zichtbaar bij diverse vormen van digitale religie.²¹ Nu tijdens de coronapandemie juist die fysieke nabijheid een heikel punt geworden is, putten kerkgemeenschappen dankbaar uit de mogelijkheden die de *space of flows* hen biedt. Waar het fysiek op een bepaalde plek bij elkaar zijn voor de meeste kerkgangers eerder fundamenteel was om een kerkdienst mee te beleven, zijn tijdens de coronapandemie kerkdiensten van talloze geloofsgemeenschappen wereldwijd live vanuit je eigen huiskamer te bekijken. Dat deze vorm massaal omarmd wordt tijdens deze pandemie heeft alles te maken met de technologische mogelijkheden van de huidige netwerksamenleving.

De kerkdiensten vanuit de Jacobikerk worden live gestreamd via YouTube. Hiermee wordt dit digitale platform, deze *space of flows*, een fundamentele pijler onder de *time-sharing practice* van het meebeleven van de kerkdienst. Een ander begrip dat Castells verbindt aan de *space of flows* is *timeless time*. Tijd en simultaneïteit worden in de *space of flows* niet langer per definitie bepaald door kloktijd.²² De kerkdiensten uit de Jacobikerk worden live gestreamd, maar blijven vervolgens nog online staan en zijn daardoor op een later moment nog mee te beleven. Deze mogelijkheid doorbreekt daarmee niet alleen de voorwaarde van fysieke nabijheid, maar veroorzaakt ook een fluïdisering van het tijdsgebonden aspect. Dit geeft aan de beelden van de dienst een zelfstandigheid ten opzichte van het tijd- en plaatsgebonden gebeuren in het fysieke kerkgebouw.

Gedurende de lockdownperiodes tijdens de coronapandemie veranderde de kerkdienst van een fysieke bijeenkomst van een geloofsgemeenschap op een bepaalde plaats en tijd door middel van de livestream in een *e-ritual*.²³ Als je kijkt naar verschillende vormen van digitale religie, of meer specifiek naar verschillende vormen van online kerkdiensten, valt op dat bij de vorm die de Jacobikerk heeft gekozen zowel de tijdgebondenheid als de plaatsgebondenheid wel een duidelijke rol spelen. Met betrekking tot de tijdgebondenheid is er voor gekozen om het vaste tijdstip van de zondagochtenddienst te handhaven en is er niet voor gekozen om vooraf een kerkdienst op te nemen en deze op dit tijdstip live te zetten. Het moment dat de dienst in de *space of place* van het kerkgebouw gevierd wordt, wordt deze ook beschikbaar in de *space of flows* van YouTube. Qua lokaliteit is er niet gekozen voor bijvoorbeeld een zoom-kerkdienst of een andere vorm waarbij het kerkgebouw een veel minder grote rol speelt.

Doordat bij de livestreamvieringen van de Jacobikerk zowel de tijdgebondenheid als de lokaliteit van het fysieke kerkgebouw een belangrijke rol spelen, kan gesteld worden dat er bij de livestreamvieringen van de Jacobikerk sprake is van de mogelijkheid tot een *time-sharing social practice*, die zowel een basis heeft in de lokaliteit van de *space of place* van dit specifieke kerkgebouw als in de dynamiek van de *space of flows* van het YouTubeplatform. Als je vanuit het vakgebied van *digital religion* kijkt naar de vele opties die er momenteel zijn voor online religieuze praktijken is het zeker niet vanzelfsprekend dat een fysiek kerkgebouw zo'n belangrijk aspect is van de online presentie van een geloofsgemeenschap.

²¹ Campbell, *Digital Religion : Understanding Religious Practice in New Media Worlds*, 2–3.

²² Manuel Castells, red., *The network society: a cross-cultural perspective* (Cheltenham, UK ; Northampton, MA: Edward Elgar Pub, 2004), 36–38.

²³ Paul Post en Suzanne Beek, van der, *Doing Ritual Criticism in a Network Society. Online and Offline Explorations into Pilgrimage and Sacred Place* (Leuven: Peeters, 2016), 71–79.

3.1.2. 'Echt' en virtueel

Aan de hand van de begrippen de *space of place* en de *space of flows* stelden we vast dat ondanks de digitale vorm de livestreamdiensten van de Jacobikerkerk sterk verbonden zijn met het fysieke kerkgebouw. Het is tegelijkertijd evident dat de zintuigelijke ervaring van het fysiek aanwezig zijn in het kerkgebouw tijdens een kerkdienst wezenlijk anders is dan de ervaring van een dienst meebeleven via YouTube.

Er wordt daarom wel gesteld dat livestreamdiensten surrogaat zijn voor 'echte kerkdiensten'.²⁴ De 'echte kerkdiensten' zijn dan kerkdiensten waarbij je fysiek aanwezig bent in het kerkgebouw. Ik moet hierbij bekennen dat ik ook zelf niet direct gecharmeerd was van digitaal bemiddelde kerkdiensten en dat ik wel wat herken in de tegenstelling tussen online en echt. Het beleefde surrogaatkarakter van livestreamdiensten in de lockdownperiodes wordt mijns inziens versterkt door de onmogelijkheid van fysieke diensten in deze periode. Dat de inzet van livestream vaak meer het karakter had van noodoplossing dan een bewuste keuze zal ook bijdragen aan deze perceptie. Een verhelderende correctie op deze gedachte vond ik bij Post en Van der Beek. Post en Van der Beek benoemen dat een online vorm van ritueel niet beschouwd moet worden vanuit de perceptie dat het begrippenpaar *real-virtual* analoog is aan 'echt'- 'onecht'. Volgens hen wordt bij online vormen van ritueel te vaak gesproken in termen als 'simulatie', 'niet-authentiek' of 'onecht'. Dit doet volgens hen echter geen recht aan de eigenheid van een digitale vorm. De juiste vraag is volgens de auteurs niet hoe 'echt' een virtuele vorm van een ritueel is, maar hoe een virtuele vorm ritueel is.²⁵

Deze gedachte wil ik doortrekken naar de virtuele liturgische ruimte van de livestream. In Engelstalige literatuur is het onderscheid *real space* en *virtual space* een vaste combinatie. Met *real space* wordt dan fysieke ruimte bedoeld en met *virtual space* allerlei vormen van digitaal bemiddelde ruimtelijkheid.²⁶ Ik kies er bewust voor om in dit onderzoek niet te spreken over 'echte ruimte' als ik het heb over het fysieke kerkgebouw, omdat dit impliceert dat online ruimtelijkheid niet echt zou zijn. Daarom gebruik ik het begrippenpaar 'fysiek en virtueel'. In het kielzog van Post en Van der Beek stel ik met betrekking tot de liturgische ruimte niet de vraag naar de echtheid van virtuele liturgische ruimte, of in welke mate de ervaring van 'echte kerkruimte' benaderd wordt, maar hoe in die virtuele liturgische ruimte immanente en transcendente aspecten van het kerkgebouw gecommuniceerd worden.

²⁴ Zie bijvoorbeeld Maaïke van Houten, 'Inloggen in het huis van God: Zijn onlinediensten de toekomst van de kerk?', *Trouw*, 30 mei 2020, <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/inloggen-in-het-huis-van-god-zijn-onlinediensten-de-toekomst-van-de-kerk~b838db64/> In het artikel wordt Henk de Roest geciteerd die het heeft over het 'surrogaatkarakter' van livestreamvieringen ten opzichte van 'het echte'.

²⁵ Post en Beek, van der, *Doing Ritual Criticism in a Network Society. Online and Offline Explorations into Pilgrimage and Sacred Place*, 80–81, 84–86.

²⁶ Met virtual wordt in de literatuur over het algemeen een digitale/ online vorm bedoeld. Een uitzondering hierop is de hierna aangehaalde Kellerman. Hij maakt namelijk een onderscheid tussen virtueel en *cyberspatial*. Virtueel hoeft bij hem niet door middel van (online) technologie bemiddeld te worden. Een schilderij is bij hem ook virtuele ruimte. Het onderscheid virtuele ruimte en cyberspace heeft in zijn betoog een functie maar dit neem ik verder niet over omdat het vanwege de gangbare betekenis van virtueel in andere literatuur leidt tot begripsverwarring.

3.1.3. Virtuele liturgische ruimte als internet screen-spaces

Ruimtelijkheid kent met betrekking tot een livestreamkerkdienst meerdere facetten. Het is daarom noodzakelijk om te preciseren wat ik precies onder virtuele liturgische ruimte versta. Een behulpzaam begrip bij de definiëring van de virtuele liturgische ruimte van een livestream kerkdienst vind ik het begrip *Internet screen-spaces* van de sociaalgeograaf Aharon Kellerman. Hij zegt hierover: “Internet screen-spaces enjoy a multifaceted nature: they are virtual, since they may visually present real space and material artifacts; they are cyberspatial, as they comprise a component of a digital communications medium; and finally they are Internet-based, because they serve as the visual interface of the Internet with its users.”²⁷

Kellerman betreft dit concept zelf niet op online vormen van religie, maar ik denk dat zijn definiëring heel bruikbaar is om het ruimtelijke aspect van een livestream te duiden. Wanneer we de livestream van een kerkdienst van de Jacobikerk beschouwen als *internet screen-spaces* dan kan gesteld worden dat de *real space* van de kerkruimte inclusief de materiële objecten in de kerkruimte gepresenteerd worden als *screen-spaces* op het scherm van de kijker. Deze *internet screen-spaces* vormen volgens Kellerman een virtuele ruimte omdat het een presentatie van fysieke ruimte of materiele objecten is of kan zijn.²⁸ Hierbij wil ik aanmerken dat voor de virtuele liturgische ruimte niet alleen *material artefacts* maar ook zeker de personen in de ruimte van belang zijn. Het belang van personen als deel van de ruimte bespreek ik verderop bij het begrip monumentale ruimte.

Tegelijkertijd zijn de *internet screen spaces* niet alleen een representatie van ruimte, maar zijn zij zelf ook ruimte, doordat de *internet screen-spaces* volgens Kellerman een vorm van *visual image space* zijn.. Beelden op een scherm kunnen net als een foto, een schilderij of boek een wereld oproepen. Beelden representeren enerzijds de wereld, maar gelijktijdig creëren en produceren zij zelf ruimte.²⁹ Deze gedachte van *visual image space* neem ik over met betrekking tot livestreams van kerkdiensten. De livestream is dus enerzijds een representatie van datgene wat in de kerk gebeurt, maar tegelijkertijd is het meer dan dat. Als *visual image space* doet de virtuele liturgische ruimte een beroep op de zintuigen en de verbeelding. Wanneer de livestream alleen representatie zou zijn van het gebeuren in de kerk, zou degene die thuis door middel van de livestream de kerkdienst meebeleeft alleen toeschouwer zijn en geen deelnemer. Dat de kerkganger louter in de positie van toeschouwer wordt geplaatst zou zowel bij een fysieke als een digitale vorm van liturgie nooit de bedoeling mogen zijn.

Samenvattend betekent dit dus dat ik een livestream van een kerkdienst niet alleen als een representatie van liturgische ruimte beschouw, maar ook als digitaal bemiddelde liturgische ruimte. De livestream is daarmee een virtuele liturgische ruimte.³⁰ Deze virtuele liturgische ruimte is verbonden met het fysieke kerkgebouw maar valt niet samen met de *space of place* van het kerkgebouw, omdat deze virtuele liturgische ruimte zich onttrekt aan de vanzelfsprekendheid van fysieke nabijheid en gelijktijdigheid die kenmerkend zijn voor het deelnemen aan een kerkdienst in

²⁷ Aharon Kellerman, *Geographic Interpretations of the Internet* (Cham: Springer, 2016), 30.

²⁸ Aharon Kellerman, ‘Image spaces and the geography of Internet screen-space’, *GeoJournal* 81, nr. 4 (2016): 505 Hij citeert hierbij een definitie van Ettliger die virtueel definieert als: “the visible world of pictorial images: painting, films, photographs, TV programs, video games or any other pictorial medium -i.e. physical device that allow us to experience through them something that is not physically there”.

²⁹ Kellerman, *Geographic Interpretations of the Internet*, 23.

³⁰ Liturgische ruimte wordt hier verstaan als plek van verbeelding en verwachting Barnard, Cilliers, en Wepener, *Worship in the Network Culture*, 293–97.
(Genesis 28.17b; Exodus 25.22; 2 Chronicles 5.14b)

een fysiek kerkgebouw. De zelfstandigheid van de virtuele liturgische ruimte van een livestreamdienst wordt in het geval van de Jacobikerk onderstreept door de mogelijkheid om de dienst via YouTube op een later moment mee te beleven.

3.1.4. Bridged, blended and blurred

Met de keuze voor een exclusieve focus op de virtuele liturgische ruimte als *internet screen-spaces* moet ik er rekenschap van geven dat deze term in zekere zin een kunstmatig en zelfs arbitrair onderscheid is. In het vakgebied van *digital religion* wordt een scherp onderscheid tussen online en offline of fysiek en virtueel inmiddels als achterhaald beschouwd.³¹ De eerder aangehaalde beschrijving van het vakgebied stelt dat de online en offline contexten veelal ‘bridged, blended and blurred’ zijn. Dat geldt ook voor het aspect ruimte bij digitale vormen van religie ten tijde van de coronapandemie, zo blijkt bijvoorbeeld bij Geurtsen, Bryson, Adres en Davies en Evolvi.

Geurtsen bespreekt in haar artikel dat de vertrouwdheid met het fysieke kerkgebouw een belangrijke rol speelt bij livestreamdiensten in de coronatijd omdat livestreamdiensten over het algemeen primair bedoeld zijn voor eigen gemeenteleden.³² Deze observatie zou ik willen verbinden met het begrip *blending* aan de hand van een artikel van Kosari en Amoori waarin virtuele ruimtelijkheid met behulp van het begrip *third space* wordt verbonden met conceptualisatie van *mental space* en *blending* van Fauconnier en Turner.³³ Wanneer dit proces van *blending* betrokken wordt op livestream kerkdiensten, kan gesteld worden dat de vertrouwdheid met de fysieke kerkruimte invloed heeft op de beleving van virtuele liturgische ruimte van de livestream. In het hoofd van de deelnemer is er sprake van *blending* tussen eerdere ervaringen van fysieke aanwezigheid in het kerkgebouw (en eventueel andere kerkgebouwen) en de virtuele representatie van dit gebouw in een livestream dienst. Voor dit onderzoek is de notitie van het aspect van *blending* niet zozeer als voorwerp van onderzoek van belang, maar wel in verband met de analyse van het beeldmateriaal. De onderzoeker is namelijk bekend met het fysieke kerkgebouw van de Jacobikerk en dus zal dit proces van *blending* invloed hebben op de perceptie van het materiaal. Ik beschouw dit vanwege de vertrouwdheid met het kerkgebouw van de beoogde kijker juist als een voordeel.

Dit proces van *blending* roept ook de vraag op wat precies de liturgische ruimte is bij een livestreamdienst en wat de invloed is van de omgeving waarin je een dienst meebeleeft. Het artikel van Bryson, Adres en Davies focust bijvoorbeeld op de invloed die het meebeleven dan wel

³¹ Campbell en Evolvi, ‘Contextualizing Current Digital Religion Research on Emerging Technologies’, 6.

³² Marianne Geurtsen, ‘Wat doet online vieren met de liturgie?’, in *Ervaringen met online kerkdiensten*, onder redactie van Eric Berg van den (Online publicatie, ISI Media Den Haag, 2020), 56–70.

³³ Masoud Kosari en Abbas Amoori, ‘Thirdspace: The Trialectics of the Real, Virtual and Blended Spaces’, *Journal of Cyberspace Studies* 2, nr. 2 (2018): 169–78. Kosari en Amoori maken in hun artikel een onderscheid tussen *real*, *virtual spaces* en het gebied waar deze twee werelden samenkomen in een *thirdspace*. Over deze *thirdspace* stellen zij: “Thirdspace is a mental/ blended space that forms in the users’ mind and facilitates the mediation between the two other spaces” (pag 177). *Third space* is een concept dat in de literatuur op allerlei verschillende manieren ingezet wordt. Kosari en Amoori verwijzen hierbij onder andere naar de trialectiek van ruimte van Lefebvre en de verwerking van de trialectiek van Lefebvre door Soja in Edward W. Soja, *Thirdspace : journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*, Book, Whole (Cambridge, Mass.; Oxford: Blackwell, 1996).

uitzenden van een livestreamdienst vanuit je eigen huis heeft op de beleving van die ruimte.³⁴ Zij hebben het over *a new temporary geography of home*, waarbij het huis verandert in een sacrale ruimte.

Aan de hand van Castells, Kellerman, Geurtsen en Bryson, Andres en Davies zou je kunnen stellen dat de liturgische ruimte van een livestreamkerkdienst in elk geval de volgende vier niveaus kent: de fysieke kerkruimte, de *internet screen-spaces* van de livestream, de ruimte waarin de kijker zich bevindt en de mentale ruimte in het hoofd van de kijker. Evolvi trekt de gelaagdheid van ruimte en de online- en offline verwevenheid nog breder. Zij komt tot de conclusie dat er in digitale vormen van religie sprake is van een interactie van meerdere online en offline 'ruimtes'. Deze interactie noemt zij *hypermediated religious spaces*.³⁵ Deze observatie is zeker toepasbaar op de livestreamvieringen van de Jacobikerk. Zo kan er gedacht worden aan fysieke plekken als het kerkgebouw en de verschillende plaatsen waarop mensen de dienst meebelevan, maar ook aan 'online ruimtes' als het YouTube platform waarop de diensten met beeld gestreamd worden, het platform Kerkomroep waar de kerkdiensten zonder beeld te beluisteren zijn, nieuwsbrieven per e-mail, de orde van dienst op de website van de Jacobikerk en de podcasts van de preken die afzonderlijk te beluisteren zijn. Deze fysieke en virtuele ruimtes zijn allemaal verbonden met de livestreamviering van een kerkdienst uit de Jacobikerk.

De notie van de gelaagdheid van de liturgische ruimte bij een online viering en ook de conceptualisatie van Evolvi van *hyper mediated religious spaces* neem ik over met betrekking tot de livestreamdiensten van de Jacobikerk. In dit onderzoek ligt de focus echter bij de *internet screen-spaces* zoals die op het scherm verschijnen. Tegelijkertijd ben ik mij ervan bewust dat deze virtuele liturgische ruimte in de praktijk op allerlei manieren verbonden is met andere ruimtelijke aspecten van deze vorm van online/offline liturgie.

3.1.5. *Mise-en-scène, het wat en hoe*

Om de *internet screen-space* van online kerkdiensten te kunnen analyseren hebben we een begrippenkader nodig om deze *internet screen-spaces* te beschrijven. Om dat het gaat om bewegend beeld is het logisch om hiervoor met een schuin oog naar de film- en televisiewetenschappen te kijken.

Een bruikbaar begrip om beelden van een kerkdienst te analyseren is het begrip 'mise-en-scène'. Gibbs definieert dit begrip *mise-en-scène* als "the contents of the frame and the way they are organized".³⁶ Deze definitie van Gibbs behelst volgens hem twee aspecten. Het gaat enerzijds om wat er te zien is, (onder andere decor, belichting, kleurgebruik, objecten en de plaatsing in de ruimte van personen) en anderzijds om de manier waarop dit in beeld gebracht wordt (onder andere cameravoering en de kadering van het beeld).

³⁴ John R. Bryson, Lauren Adres, en Andrew Davies, 'Covid-19. Virtual Church Services and a New Temporary Geography of Home', *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 111, nr. 3 (2020): 360–72 Zij gaan in hun artikel in op wat het fenomeen online dienst doet met de ruimte waar de kijker de dienst beleeft. De huiskamer wordt liturgische ruimte en daarmee sacrale ruimte. Zie ook Jeff Clyde G. Corpuz en Philip Joseph D. Sarmiento, 'Going back to basics: experiencing Domus ecclesiae (House Church) in the celebration of the liturgy during COVID-19', *Practical Theology* 14, nr. 1–2 (4 maart 2021): 110–22, <https://doi.org/10.1080/1756073X.2020.1841454>.

³⁵ Giulia Evolvi, 'Religion and the Internet: Digital Religion, (Hyper)Mediated Spaces, and Materiality', *Zeitschrift Für Religion, Gesellschaft Und Politik*, 19 oktober 2021, §5-6, <https://doi.org/10.1007/s41682-021-00087-9>.

³⁶ John Gibbs, *Mise-en-scène : Film Style and Interpretation* (London: Columbia University Press, 2002), 5, <http://ebookcentral.proquest.com/lib/uvtilburg-ebooks/detail.action?docID=927987>.

Als het gaat om *wat* er in beeld gebracht wordt ligt de focus in dit onderzoek niet zozeer bij de aandachtspunten die Gibbs noemt, maar op concrete immanente en transcendente aspecten van liturgische ruimte die toegelicht worden in paragraaf 3.3.4.

Vanwege het type medium is het relevant om te kijken wat de invloed is van bepaalde technische aspecten zoals de kadering van het beeld, de wisseling van cameraposities en het type shot dat gebruikt wordt. In eerste instantie wilde ik hierbij technische termen gebruiken als voor de variatie in afstand van dichtbij naar ver weg.³⁷ In de analyse merkte ik echter dat een eenvoudiger onderscheid volstaat. Ik onderscheid beelden van veraf, van medium-afstand en van dichtbij. Als het gaat om *hoe* de kerk in beeld gebracht wordt gaat het mij er niet om in dit onderzoek tot een technische beeldanalyse te komen, maar om heel basaal te verwoorden welke visuele techniek wordt ingezet in de communicatie van de aspecten van de kerkrimte, met het oog op de theologische duiding hiervan.

³⁷ Annette Kuhn en Guy Westwell, 'shot size' en 'shot' in *A Dictionary of Film Studies* (Oxford University Press, 2020), <https://doi.org/10.1093/acref/9780198832096.013.0639>.

3.2. Monumentale ruimte

In de vorige paragraaf werd de ruimtelijkheid van online vormen van religieuze praktijken verkend. Hierbij stelden we vast dat er door middel van de livestream een *virtuele liturgische ruimte* tot stand komt die sterk verbonden is met het fysieke kerkgebouw en daarnaast ook met andere online en offline ruimtes en als een vorm van *visual image space* gelijktijdig een zelfstandigheid ten opzichte van het fysieke kerkgebouw heeft.

In deze paragraaf neem ik mijn startpunt bij het fysieke kerkgebouw van de Jacobikerk als monumentale ruimte aan de hand van de conceptualisatie van monumentale ruimte van Henri Lefebvre. Met behulp van dit begrip monumentale ruimte bespreek ik allereerst het lichamelijke aspect van de beleving van ruimte en leg ik met behulp van het begrip *mediation* uit dat lichamelijkheid, zintuiglijkheid en materialiteit zowel bij fysieke kerkrumte als bij de virtuele liturgische ruimte van een livestreamviering een belangrijke rol spelen.

Vervolgens ga ik in op het transcenderende aspect van monumentale ruimte en breng dit in verbinding met het verschil in betekenis van de begrippen immanentie en transcendentie bij Birgit Meyer en David Brown. Aan de hand van Brown en Meyer leg ik uit hoe ik de begrippen transcendentie en immanentie verbind met fysieke kerkgebouw en de virtuele liturgische ruimte van de livestreamvieringen van de Jacobikerk.

Vervolgens zal ik in paragraaf 3.3 uiteenzetten welke concrete aspecten van het kerkgebouw, zoals deze gecommuniceerd worden in de virtueel liturgische ruimte van de livestream als transcendent dan wel immanent te classificeren zijn.

3.2.1. Monumentale ruimte als geleefde ervaring

De ruimte van een iconisch kerkgebouw als de Jacobikerk is te typeren als een *monumentale ruimte*. Monumentale ruimte is volgens Lefebvre ruimte die het alledaagse overstijgt en die tijd overstijgt.³⁸ Lefebvre beschrijft de ervaring van de monumentale ruimte van een kathedraal als volgt: “For visitors are bound to become aware of their own footsteps, and listen to the noises, the singing, they must breathe the incense-laden air, and plunge into a particular world, that of sin and redemption; they will partake of an ideology: they will contemplate and decipher the symbols around them; and they will thus, on basis of their own bodies, experience a total being in a total space.”³⁹ Dit citaat verwoordt heel mooi hoe de beleving van monumentale ruimte alles te maken heeft met het lichaam en de zintuigen. Lefebvre typeert monumentale ruimte dan ook als een affectieve, lichamelijke, geleefde ervaring.⁴⁰ Een vergelijkbare observatie is van toepassing op de liturgie. Zo zeggen Barnard e.a.: “There is no worship apart from a bodily performed liturgy” en “Participation is bodily participation or not participation at all”.⁴¹ Het lichamelijke aspect is dus cruciaal voor de beleving van ruimte en voor de deelname aan de liturgie.

Dit roept de vraag op hoe het zit met lichamelijkheid en de zintuigen als het gaat om virtuele liturgische ruimte. Er wordt wel gesteld dat bij een digitale vorm van liturgie het lichamelijke aspect volledig

³⁸ Lefebvre, *The production of space*, 221–23.

³⁹ Lefebvre, 221.

⁴⁰ Lefebvre, 183–88 en 220–26.

⁴¹ Barnard, Cilliers, en Wepener, *Worship in the Network Culture*, 215, 217.

mist.⁴² Het deelnemen aan een dienst via een livestream zou dan op zijn best een indirecte gemedieerde ervaring zijn of zelfs slechts het kijken naar de direct geleefde ervaring van anderen en daarmee in schril contrast staan met de direct geleefde ervaring van het zelf fysiek bijwonen van een dienst. Dit zou betekenen dat er niet zoveel te beleven valt aan de virtuele liturgische ruimte van de livestreamviering. Deze opvatting deel ik niet. De tegenstelling tussen de direct geleefde ervaring van een kerkdienst bijwonen in een gebouw versus de gemedieerde ervaring van een kerkdienst via livestream kan worden overbrugd door het begrip media niet in beperkte zin, maar in bredere zin te gebruiken, waardoor zowel het meebeleven van een kerkdienst in een fysiek kerkgebouw als het meebeleven van een kerkdienst via een livestream te beschouwen zijn als gemedieerde praktijken.

3.2.2. *Mediation*

Volgens Birgit Meyer wordt in religieuze praktijken het transcendente altijd gemedieerd door *sensational forms*. Deze *sensational forms* hebben volgens Meyer altijd een materiele en lichamelijke dimensie, maar kunnen afhankelijk van de *sensational forms* wel verschillen.⁴³ Over het fysiek bijwonen van een dienst in een kerkgebouw zou je kunnen stellen dat het gebouw fungeert als medium. Het kerkgebouw is te beschouwen als een *religious icon*.⁴⁴ Ook zou je kunnen stellen dat bijvoorbeeld de orgelmuziek of de samenzang, het liedboek dat je in handen hebt, bepaalde kleding zoals de toga van de predikant, het luisteren naar de schriftlezing, bepaalde houdingen zoals het staan bij het slotlied of de gevouwen handen tijdens het gebed, fungeren als media in de religieuze ervaring van het beleven van een kerkdienst.

Dat de religieuze ervaring per definitie een gemedieerde ervaring is, is zeker vanuit protestants perspectief geen onomstreden stellingname. Dat de gelovige direct toegang heeft tot God zonder dat daar priesters, rituelen en dergelijke tussen staan, en dat God direct spreekt door het Woord zijn fundamentele ideeën voor de kerken van de reformatie. Toch denk ik dat als je heel basaal kijkt er geen niet-gemedieerde ervaring kan zijn. Een absolute 'via directa' van de ziel tot God los van het lichaam, kan ik mij niet voorstellen. De Anglicaanse theoloog Brown verwoordt dit als volgt: "Yet human beings are more than souls or minds; they are also profoundly shaped by material reality, and indeed nothing can happen in this world without having some effect on matter, even if it is only the firing of neurones in our brains".⁴⁵ Deze verbinding die Brown legt tussen lichaam en geest of lichaam en ziel is wat mij betreft een sterk argument om niet afwijzend te staan ten opzichte van Meyers idee van het gemedieerde karakter van religieuze praktijken. Ik neem deze stellingname dan ook over. Als alle religieuze praktijken gemedieerde praktijken zijn dan geldt dit dus zowel voor het deelnemen aan

⁴² Zie voor een bespreking van lichamelijkheid en digitale vormen van liturgie Tim Hutchings, 'The Dis/Embodied Church: Worship, New Media and the Body', in *Christianity in the modern world: changes and controversies*, onder redactie van Giselle Vincett (Farnham, Surrey, England ; Burlington, VT, USA: Ashgate, 2014), 37–58. zie ook Eline Huygens, 'Practicing Religion during a Pandemic: On Religious Routines, Embodiment, and Performativity', *Religions* 12, nr. 7 (2 juli 2021): 494, <https://doi.org/10.3390/rel12070494>; Giulia Isetti, "'Online You Will Never Get the Same Experience, Never': Minority Perspectives on (Digital) Religious Practice and Embodiment during the COVID-19 Outbreak', *Religions* 13, nr. 4 (26 maart 2022): 286, <https://doi.org/10.3390/rel13040286>.

⁴³ Meyer, 'Religion as Mediation', par. 21.

⁴⁴ Knott, Krech, en Meyer, 'Iconic Religion in Urban Space', 132. Citaat: "We suggest that artificial and natural objects (or sets of objects) such as buildings, pictures, places, statues, pieces of clothing, texts, gestures, and bodily behavior can be referred to as religious icons if they trigger religious communication, including action and experience that is attributed with religious meaning."

⁴⁵ Brown, *God and Enchantment of Place*, 81.

een kerkdienst in het fysieke kerkgebouw als voor het online deelnemen aan een kerkdienst door middel van de livestream.

Evolvi verwerkt dit begrip *mediation* van Meyer specifiek met betrekking tot het ruimtelijke aspect van digitale vormen van religieuze praktijken. Een allereerste constatering die zij doet is dat het internet niet gezien moet worden als een immateriële werkelijkheid die naast de materiële werkelijkheid bestaat, maar juist als een werkelijkheid die op allerlei manieren vervlochten is met de materiële werkelijkheid.⁴⁶ Virtuele ruimte is daarmee niet immaterieel of *disembodied*.

Evolvi merkt daarnaast op dat er bij digitale vormen van religie sowieso sprake is van materialiteit vanwege de device waarmee je toegang hebt tot een digitale vorm van religie. Een telefoon, een laptop of een tv-scherm is een tastbaar object. Ook wijst zij erop dat de digitale vorm verbonden kan worden met offline praktijken en relaties. Denk bijvoorbeeld aan het thuis aansteken van een kaars aan het begin van een online viering, het meezingen of hardop meebidden of aan de doorwerking van dat wat je meekrijgt in een dienst in het dagelijkse leven. Ten derde noemt zij het visuele aspect van veel vormen van online religieuze praktijken.⁴⁷ Net name dit visuele aspect is van belang met betrekking tot de virtuele liturgische ruimte van de livestream. Daarom zou ik dit visuele aspect willen verbinden met wat Meyer zegt over de rol van visuele media.

Meyer gebruikt als voorbeelden ter verduidelijking van wat zij bedoelt met *sensational forms* zowel religieuze gebouwen als praktijken van *visual culture*. Waar de materiele en lichamelijke dimensie bij de beleving van een imposant religieus gebouw evident is, is dat bij een visueel medium als een livestream minder evident. Toch zegt Meyer: "Pictorial media streamline and sustain the religious imagination and embodied practices of seeing, which render the professed invisible as visible, the professed absent as present in one way or the other".⁴⁸ Allereerst valt in dit citaat op dat kijken volgens Meyer niet passief is, maar een *embodied practice of seeing*. Bij livestream speelt naast het zien het horen een belangrijke rol. Ook dit beschouw ik als een *embodied practice*. Daarnaast noemt Meyer de rol van de verbeelding bij visuele media. Eerder stelden we al vast dat de virtuele liturgische ruimte als vorm van *visual image space* een beroep doet op de verbeelding en dat in deze verbeelding een proces van *blending* met eerdere ervaringen van de fysieke aanwezigheid in een kerkgebouw een rol kan spelen en daarmee ook de zintuiglijkheid van die eerdere ervaringen.

Concluderend kunnen we dus stellen dat de lichamelijke en zintuiglijke ervaring van een livestreamdienst duidelijk anders is dan die van het bijwonen van een dienst in een fysiek kerkgebouw. Dit maakt deze ervaring echter niet immaterieel of *disembodied*. De ervaring van de virtuele liturgische ruimte van de livestream heeft net als de ervaring van het bijwonen van de liturgie in het fysieke kerkgebouw overduidelijk een materieel, lichamenlijk en zintuiglijk aspect.

⁴⁶ Evolvi, 'Religion and the Internet', §2-3.

De eerder aangehaalde Kellerman maakt wel een onderscheid tussen fysieke ruimte en cyberspace, maar stelt dat deze wel met elkaar verbonden zijn en dat de ruimtelijkheid van het internet qua eigenschappen en natuur veel gelijkenis heeft met fysieke ruimte en dat er ook bij de ruimtelijkheid van cyberspace sprake is van een ervaringsdimensie en van embodiment. Kellerman, *Geographic Interpretations of the Internet*, 2–3. Kosari en Amoori betogen in dezelfde lijn dat *virtual space* niet los staat van lichamenlijkheid. Zij stellen dat ervaringen van lichamenlijkheid in een online omgeving anders is, maar wel grotendeels overeenstemt met die van een fysieke omgeving. Kosari en Amoori, 'Thirdspace: The Trialectics of the Real, Virtual and Blended Spaces', 181–82.

⁴⁷ Evolvi, 'Religion and the Internet', §3. Zie ook Theresa Berger die wijst op het belang en de eigenheid van materialiteit en lichamenlijkheid in vormen van digitale liturgie Teresa Berger, '@ Worship, Exploring Liturgical Practices in Cyberspace', *Questions Liturgiques/Studies in Liturgy*, nr. 94 (2013): 269–71.

⁴⁸ Meyer, 'Religion as Mediation', §26-27.

3.2.3. *Transcenderende werking*

Lefebvre constateert dat monumentale ruimte de tijd en het alledaagse overstijgt, oftewel dat monumentale ruimte een transcenderend aspect heeft. Deze constatering van Lefebvre zou ik willen confronteren met het transcendentiebegrif bij Meyer en Brown.

Transcendentiebegrif bij Meyer

Volgens Meyer wordt het transcendentie bemiddeld door het immanente. Er is volgens Meyer sprake van een hier en nu, oftewel het immanente, en er is sprake van het transcendentie als datgene dat het hier en nu overstijgt. Het immanente en transcendentie zijn bij Meyer geen metafysische categorieën, maar het transcendentie, het andere of het sublieme, komt voort uit een *practice of transcending*.⁴⁹ Het transcendentie specificieert Meyer als een 'professed beyond' of een 'professed transcendent'.⁵⁰ De functie van het woord *professed* is om duidelijk te maken, dat ze het transcendentie of God niet als metafysisch uitgangspunt neemt maar als iets dat door deelnemers aan religieuze praktijken door middel van *sensational* forms ervaren wordt als echt. Als je deze gedachte loslaat op de livestreamviering van de Jacobikerk zou je kunnen zeggen dat de livestream de *sensational form* is die hoort bij het immanente domein en dat deze livestream de ervaring van een *professed transcendent* medieert, in dit geval de aanwezigheid van God.

Wat mij aanspreekt in de benadering van Meyer is dat deze benadering heel duidelijk maakt hoe belangrijk materialiteit en zintuiglijkheid zijn bij religieuze praktijken. Hieraan wil ik ook de persoonlijke noot toevoegen dat Birgit Meyers colleges Antropologie van de Religie tijdens mijn bachelor aan de Universiteit Utrecht aan de basis liggen van mijn theologische interesse in juist het materiële aspect van religieuze praktijken. Daarnaast vind ik haar typering van het bekijken van visuele media als *embodied practices of seeing* een behulpzame stellingname als het gaat om de vraag naar gebrek aan *embodiment* in online kerkdiensten. Deze typering legt naadloos bloot dat het kijken en luisteren naar een livestream nooit *disembodied* kan zijn.

Haar algemene transcendentiebegrif vind ik goed aansluiten bij de transcenderende werking van monumentale ruimte zoals Lefebvre die beschrijft. Als ik naar het immanentie- en transcendentie begrif van Meyer verwijs met betrekking tot de livestream of de fysieke ruimte van het kerkgebouw zou ik willen spreken over de transcenderende kwaliteit van de livestream of het gebouw. Dit ter onderscheiding van het immanentie- en transcendentiebegrif bij Brown.

Transcendentiebegrif bij Brown

Boeiend is om deze benadering van Meyer naast de benadering van Brown te zetten. Brown gebruikt in zijn boek *God and Enchantment of Place* dezelfde termen: immanentie, transcendentie, materie en mediëring, maar zet deze totaal anders in. Kernnotitie in de benadering van Brown is het begrif *encounter*. Bij Brown draait het namelijk om de vraag wat voor soort mediëring het materiële biedt in de ontmoeting tussen de mens en God.

⁴⁹ Meyer, par. 19. Bij Meyer is er heel duidelijk sprake van een correlerend transcendentie/immanentiebegrif, waarbij het transcendentie in wezen onderdeel is van een immateriële werkelijkheid. Zie voor een verkenning van een religiewetenschappelijk immanentie-/transcendentiebegrif Wessel Stoker, 'Transcendence and Immanence', in *Vocabulary for the Study of Religion*, onder redactie van Robert A. Segal en Kocku Von Stuckrad (Leiden ; Boston: Brill, 2016).

⁵⁰ Meyer, 'Religion as Mediation', par. 14–20.

Het transcendentie- en immanentiebegrrip bij Brown is nauw verbonden met een klassiek theologisch transcendentiebegrrip.⁵¹ Bij Brown is niet de materie immanent en God transcendent, maar worden de begrippen immanentie en transcendentie beiden met het handelen van God verbonden. Bij transcendentie gaat het volgens Brown over God die ons in een andere realiteit trekt en bij immanentie om God die onze realiteit binnentreedt. Bij transcendentie gaat het over God die anders is en bij immanentie over God die nabij is.⁵² Materiële objecten zoals iconen, schilderijen of kerkgebouwen kunnen volgens Brown zowel dit immanentie als dit transcendente aspect van God benadrukken.

Brown stelt dat goede theologie wordt gedefinieerd door een nadruk op zowel de transcendentie als de immanentie. Tegelijkertijd geeft hij aan dat immanentie en transcendentie maar metaforen zijn die tekortschieten om daadwerkelijk te duiden waar het om gaat: “God is omnipresent; so is literally neither ‘in’ or ‘beyond’ the world, but everywhere or nowhere equally”.⁵³ Sterk vind ik zijn argumentatie dat zowel een overwaardering voor de immanentie als de transcendentie onwenselijk is. Een overwaardering van de transcendentie maakt de kloof tussen God en mensen onoverbrugbaar en doet daarmee geen recht aan de diepte van de incarnatie. Een overwaardering van de immanentie reduceert God tot net zoiets als wijzelf.⁵⁴

Transcendentiebegrrip in dit onderzoek

De benadering van Meyer en Brown zijn duidelijk benaderingen uit twee verschillende speelvelden. De invalshoek van Meyer is primair religie-wetenschappelijk en de benadering van Brown is primair theologisch. Waar Brown en Meyer elkaar raken is dat zij beiden oog hebben voor het belang van materialiteit in religieuze praktijken en dat zij beiden afstand nemen van een dualiteit tussen lichaam en geest. Dit belang van materialiteit en de verbinding tussen lichaam en geest zie ik als cruciale aandachtspunten voor religieuze praktijken en daarmee voor de onderzochte livestreamvieringen in dit onderzoek. Daarnaast valt mij op dat zij beiden de begrippen immanentie en transcendentie zowel aan kerkgebouwen als aan visuele media verbinden. Bij Brown ligt de focus weliswaar op iconen en schilderijen, maar ik denk dat er geen fundamenteel bezwaar is om zijn immanentie- en transcendentiebegrrip net als bij Meyer te verbinden met ander vormen van *visual culture* en dus met livestreams van kerkdiensten. De parallellen die zowel Meyer als Brown leggen in hun immanentie- en transcendentiebegrrip tussen kerkgebouwen en visuele media bieden ook een legitimatie om in dit onderzoek met een begrippenkader dat eigenlijk ontwikkeld is om naar fysieke kerkgebouwen te kijken, de virtuele liturgische ruimte van een livestreamviering te duiden in termen van immanentie en transcendentie.

Het is evident dat ondanks de raakvlakken die er zijn tussen de benaderingen van Meyer en Brown hun immanentie- en transcendentiebegrrippen principieel anders zijn. Brown definieert immanentie en transcendentie namelijk vanuit het wezen van God en de ontmoeting tussen mensen en God. Meyer

⁵¹ Bij Brown staat het handelen van God centraal, het is daarmee dynamischer dan Het klassieke theologische transcendentiebegrrip waarin het wezen van God als anders, heilig, algoed enzovoort centraal staat. Zie bijvoorbeeld de definiëring bij Lehman “God’s being is essentially distinct and different -not separate-from all that is in the world. Bij de immanentie van God gaat het om Gods aanwezigheid in deze wereld. Karl Lehman, ‘Transcendence’, in *Sacramentum Mundi Online*, onder redactie van Karl Rahner (Brill, 2016). Zie ook Werner Schüßler en Harbeck-Pingel Bernd, ‘Tranzendenz’, in *Theologische Realenzyklopädie* (Walter de Gruyter, 2002). Zie voor een theologische verkenning met betrekking tot zintuiglijkheid van kunst en architectuur en het transcendente Svein Aage Christoffersen, ‘Transcendence and the Use of Images’, in *Transcendence and Sensoriness: Perceptions, Revelation, and the Arts*, onder redactie van Svein Aage Christoffersen e.a. (Leiden ; Boston, Mass.: Brill, 2015), 455–73.

⁵² Brown, *God and Enchantment of Place*, 37–40, 80–81.

⁵³ Brown, 80.

⁵⁴ Brown, 80–81.

definieert deze begrippen vanuit de menselijke ervaring. Het transcendentiebeprip van Brown voert in dit onderzoek de boventoon. De belangrijkste reden hiervoor is dat dit een praktisch theologisch onderzoek is en dat ik de werkelijkheid juist wil duiden vanuit de metafysische opvatting dat God bestaat en dat ik in lijn met Brown het wezen van God als uitgangspunt wil nemen voor het transcendentie- en immanentiebeprip in dit onderzoek. Meyers *professed beyond of professed transcendent* is mij hierin te algemeen en abstract. Wat ik overneem van Brown is de notie dat het bij immanentie en transcendentie gaat om de ontmoeting tussen ons en God en dat de begrippen transcendentie en immanentie verstaan moeten worden vanuit het wezen en het handelen van God. Zijn stellingname dat zowel de immanentie als de transcendentie van belang zijn neem ik over.

Ten tweede kies ik voor het immanentie en transcendentie beprip van Brown vanuit het hermeneutische criterium van *fruitfulness*.⁵⁵ De keuze voor het transcendentiebeprip van Brown is een vruchtbaar uitgangspunt om de liturgische ruimte in termen van transcendentie en immanentie te duiden. Juist wanneer immanentie en transcendentie beiden op God worden betrokken is er vanuit de theologische reflectie op kerkgebouwen een heel mooi raamwerk te construeren dat gebruikt kan worden om de virtuele liturgische ruimte van een livestreamdienst te duiden in termen van transcendentie en immanentie. Dit zal blijken uit de volgende paragraaf.

⁵⁵ Fruitfulness als mogelijk hermeneutisch principe wordt onder andere besproken door Hermerén en Reicher. Het gaat bij hen primair om de interpretatie van tekst, maar dit criterium is mijns inziens ook van toepassing op de hermeneutiek van ruimte. Göran Hermerén, 'Intention and Interpretation in Literary Criticism', *New Literary History* 7, nr. 1 (1975): 57–82, <https://doi.org/10.2307/468278>; Maria Reicher, 'Objective Interpretation and the Metaphysics of Meaning', in *Signs, Minds and Actions*, vol. 2, 2 vols., Language and World (De Gruyter, 2010), 181–90, <https://doi.org/10.1515/9783110330571>.

3.3. Aspecten van (virtuele) liturgische ruimte

Aan de hand van de confrontatie tussen het immanentie- en transcendentiebegrup van Brown en Meyer, concludeerde ik dat met behulp van het transcendentiebegrup van Brown een raamwerk te ontwikkelen is om concrete aspecten in de virtueel liturgische ruimte van de livestreamdiensten te verbinden met de begrippen immanentie en transcendentie. Dit doe ik met behulp van literatuur met betrekking tot de theologische duiding van kerkarchitectuur.

Brown verbindt in zijn boek de begrippen immanentie en transcendentie met zowel visueel materiaal als met kerkgebouwen, maar hij doet dit heel globaal. Ook verbindt hij deze inzichten niet met het liturgische gebruik van het kerkgebouw. Voor dit onderzoek wil ik echter verder inzoomen op aspecten van de liturgische ruimte in context van de liturgische praktijk van een livestreamviering.

Met behulp van inzichten van een aantal auteurs uit het vakgebied van de theologische reflectie op kerkarchitectuur kom ik voor de analyse van aspecten van de virtuele liturgische ruimte tot een onderscheid tussen aspecten die: 1. meer verbonden zijn met transcendentie dan met immanentie, 2. meer verbonden zijn met immanentie dan met transcendentie, 3. aspecten die afhankelijk van de context meer te verbinden zijn met immanentie of transcendentie.

Voordat ik dit doe wil ik echter eerst nog terugkomen op het concept van monumentale ruimte bij Lefebvre omdat ik in mijn benadering van de virtuele liturgische ruimte niet alleen naar afzonderlijke aspecten wil kijken, maar ook integraal wil kijken naar de samenhang tussen aspecten van ruimte en naar ruimte als geleefde praktijk. Lefebvre levert hiervoor een heel bruikbaar kader.

3.3.1. Aspecten van monumentale ruimte

Lefebvre geeft geen exacte definitie van monumentale ruimte, omdat monumentale ruimte zich volgens Lefebvre niet exact laat definiëren. Wel is uit zijn behoorlijk abstracte omschrijving van monumentale ruimte een aantal concrete aandachtspunten af te leiden voor wat Lefebvre de 'hermeneutiek van ruimte' noemt. Monumentale ruimte is volgens Lefebvre complex. Deze ruimte is niet zomaar te lezen en te duiden, omdat er niet één juiste betekenis aan te geven is. Een gebouw is niet een *signifier* die één op één wijst naar een *signified*, maar er is eerder sprake van een verstaanshorizon.⁵⁶ Deze benadering van de hermeneutiek van monumentale ruimte biedt dus een nuancering ten opzichte van een al te zwart wit duiden van (virtuele) liturgische ruimte. Dit betekent voor dit onderzoek dat er een zekere omzichtigheid moet zijn om aspecten van ruimte met immanentie dan wel transcendentie te verbinden.

Op basis van de aandachtspunten in de beschrijving van monumentale ruimte van Lefebvre onderscheid ik een aantal concrete aspecten die ik wil meenemen in mijn analyse van de virtuele liturgische ruimte.⁵⁷ Het gaat dan om de volgende punten: a. hoe krijgt de binnen-buiten oppositie vorm en wat is de functie van ramen en deuren? b. wat is de rol van leegheid en volheid? c. welke akoestische aspecten spelen een rol, zoals stilte, galm, geluiden en muziek? d. wat wordt beschouwd als passend gedrag in deze ruimte? ('prescribed'- 'proscribed' en 'scene'- 'obscene) e. wat is de rol van lichamelijkheid? f. wat is de rol van symbolen, zijn deze evident of geheim en wat is de rol van verwijzers? ('signifier'/'signified') g. wat is de object- subject verhouding?

⁵⁶ Lefebvre, *The production of space*, 220–23.

⁵⁷ Lefebvre, 220–27.

3.3.2. Verplaatsing en condensatie

Naast de voornoemde aandachtspunten beschrijft Lefebvre twee processen die van belang zijn bij monumentale ruimte: 'deplacement' en 'condensation'. Deze termen, in het Duits respectievelijk 'Verschiebung' en 'Verdichtung', ontleent Lefebvre aan Sigmund Freuds droomanalyse. (Ik gebruik hiervoor als vertaling 'verplaatsing' en 'condensatie'.) In de ruimtelijke toepassing van Lefebvre klinken de verwerkingen van deze termen door linguïst Roman Jakobson en de psychiater Jacques Lacan mee.⁵⁸ Zowel verplaatsing als condensatie hebben te maken met het verwijzende karakter van ruimte en met processen van associatie en verbinding. Deze processen zijn in dit onderzoek zeer toepasbaar voor de duiding van de virtuele liturgische ruimte

Verplaatsing in de ruimte wordt bij Lefebvre verbonden met het stijlfiguur metonymie.⁵⁹ Het gaat hierbij dus om verhouding tussen teken en betekende op basis van contiguïteit. Hierbij kan onder andere gedacht worden aan de verhouding tussen deel en geheel (pars pro toto- totum pro parte). Bij verplaatsingen gaat het ook over verplaatsingen in de ruimte, over afstand en nabijheid, het geheel van de groep ten opzichte van de delen en over objecten die door de plek die ze krijgen in een bepaalde ruimte een bepaalde betekenis dragen. Dit zullen dan ook aandachtspunten zijn bij de analyse van de virtuele liturgische ruimte.

Condensatie verbindt Lefebvre met de stijlfiguur metafoor en de termen substitutie en similariteit. Bij ruimtelijke condensatie gaat het onder andere om symbolen die een meervoudige betekenis hebben, maar ook om het centrale focuspunt in een ruimte en wat dit focuspunt representeert. Bij een kerkgebouw kan je bijvoorbeeld aan een kansel of altaar denken.⁶⁰ Bij condensatie gaat het daarnaast over het metaforische aspect van ruimte. Dit metaforische aspect van ruimte kan op velen manieren geduid worden. Denk bijvoorbeeld aan de historische gelaagdheid die zichtbaar is in een eeuwenoud kerkgebouw, aan ideologie, aan machtsverhoudingen en aan genderverhoudingen.⁶¹ Bij Lefebvre gaat het als het over de betekenis van ruimte gaat eigenlijk altijd over de samenhang tussen ruimte en ideeën over sociale verhoudingen en machtsrelaties in een samenleving. In dit onderzoek wordt het metaforische aspect van de virtuele liturgische ruimte echter specifiek geduid in termen van immanentie en transcendentie. Deze invalshoek is te zien als een hermeneutische sleutel voor het duiden van de virtuele liturgische ruimte in de onderzochte livestreamdiensten en is tevens een afbakening van de verstaanshorizon die in dit onderzoek aan de orde is bij de duiding van de virtuele liturgische ruimte. Het metaforische aspect van ruimtelijke condensatie werk ik hieronder verder uit met behulp van aspecten van ruimte die met transcendentie en immanentie te verbinden zijn.

In dit onderzoek gebruik ik de verschillende aspecten van monumentale ruimte plus de processen verplaatsing en condensatie om integraal naar de virtuele liturgische ruimte te kijken. Deze concrete aspecten van monumentale ruimte helpen om de communicatie van de afzonderlijke immanente en transcendente aspecten in samenhang met het geheel van de ruimtelijke praktijk van de livestreamviering te duiden. Het gaat in dit onderzoek dus niet alleen over hoe het kerkgebouw in beeld gebracht wordt, maar over hoe het samenspel tussen de mensen in het gebouw, de objecten in het gebouw en het gebouw zelf en hoe dit gecommuniceerd wordt door middel van de livestream.

⁵⁸ Roman Jakobson, 'Two Aspects of Language and Two Types of Aphasic Disturbances', in *Fundamentals of Language*, vol. Word and Language, 9 vols., Roman Jakobson Selected Writings, II (De Gruyter Mouton, 1971), 239–59; Joël Dor, Judith Feher Gurewich, en Susan Fairfield, *Introduction to the Reading of Lacan : The Unconscious Structured like a Language*, The Lacanian Clinical Field (New York: Other Press, Llc, 1998), 43–68.

⁵⁹ Lefebvre, *The production of space*, 225–26.

⁶⁰ Lefebvre, 12-13, 225-226.

⁶¹ Lefebvre, 186–90.

3.3.3. *Immanentie en transcendentie en het kerkgebouw*

Uit de bundel *Transcending Architecture* blijkt dat er een veelvoud aan benaderingen is voor de verbinding tussen architectuur en het transcendente.⁶² Dit heeft alles te maken met de vele manieren waarop het begrip transcendentie kan worden ingezet. In de vorige paragraaf maakte ik de keuze om in dit onderzoek uit te gaan van een transcendentiebeprijp dat verstaan wordt vanuit het wezen van God die tegelijk transcendent en immanent is. De keus voor dit immanentie- en transcendentiebeprijp heeft invloed op wie in dit hoofdstuk de belangrijke gesprekspartners zijn. Ik kies hier namelijk voor auteurs die uitgaan van de verbinding tussen aspecten van het kerkgebouw en de transcendentie en immanentie van God.

Vanuit de literatuur zijn er duidelijke aanknopingspunten om bepaalde fysieke aspecten van het kerkgebouw te verbinden met de met elkaar verbonden zijnde immanentie en transcendentie van God. De mate waarin een gebouw de immanentie dan wel transcendentie van God moet communiceren en de wijze waarop een gebouw dit zou moeten doen blijkt voer voor discussies en leidt soms tot stevige controversies.⁶³ Voor dit moment gaat het echter niet zozeer om de vraag of een kerkgebouw vooral het immanente dan wel het transcendente van God moet reflecteren, maar om welke aspecten van het kerkgebouw met de immanentie dan wel de transcendentie van God te verbinden zijn.

Ik neem mijn uitgangspunt bij een indeling van immanente en transcendente aspecten van Mark Torgerson. Torgerson voert nadrukkelijk een pleidooi voor een architectuur van het immanente. Aspecten die hij met immanentie verbindt zijn: een bescheiden schaalgrootte, helder licht, weinig symbolen, sobere decoratie, een cirkelvormige plattegrond, een plek voor geestelijken tussen de gelovigen, architectuur die lijkt op architectuur van niet kerkelijke gebouwen en flexibel meubilair. Deze aspecten staan dan in binaire oppositie tot aspecten die volgens Torgerson juist met het transcendente zijn te verbinden: een grote ruimte, gedimd licht, veel symbolen, rijke decoratie, een langgerekte plattegrond, een aparte plek voor geestelijken, specifieke vormtaal voor kerkgebouwen en vast meubilair met specifieke focuspunten.⁶⁴

De benadering van Torgerson heeft de aantrekkelijkheid dat het op het eerste oog een heel bruikbaar schema levert om transcendente en immanente aspecten van het kerkgebouw in twee categorieën te rubriceren. De binaire opposities van Torgerson vormen dan ook de basis voor mijn indeling, maar ik vind dat hij immanentie en transcendentie teveel uit elkaar haalt en daardoor te zwart-wit naar liturgische ruimte kijkt in termen van immanentie en transcendentie. Ik stel daarom de volgende drie categorieën voor: 1. Meer verbonden met transcendentie dan met immanentie, 2. Meer verbonden met immanentie dan met transcendentie, 3. Aspecten die afhankelijk van de context meer te verbinden zijn met immanentie of transcendentie.

Een eerste argument om tot deze drie categorieën te komen is de hermeneutiek van ruimte van Lefebvre. Een binaire oppositie van immanente en transcendente aspecten van kerkruimte veronderstelt namelijk dat ruimtelijke elementen één op één te verbinden zijn met een concept. Eerder noemde ik al aan de hand van Lefebvre dat simplificatie een valkuil is bij de duiding van een

⁶² Julio Bermudez, red., *Transcending Architecture Contemporary Views on Sacred Space* (Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2015).

⁶³ Het gaat dan om de vraag in welke mate een kerkgebouw het immanente dan wel het transcendente van God zou moeten benadrukken. Deze controverse loopt zeker bij Rooms-Katholieken in de VS soms hoog op. Lizette Larson Miller duidt deze controverse met de term "liturgical space wars". Larson-Miller, *Sacramentality Renewed*, 160.

⁶⁴ Mark Torgerson, *An Architecture of Immanence*, Calvin Institute of christian worship liturgical studies series (Grand Rapids (Mich.): W.B. Eerdmans, 2007), 1–10.

monumentale ruime als een kerkgebouw. De binaire opposities van Torgerson dragen deze valkuil in zich. Lefebvre wijst er dan ook op dat een eenduidige relatie tussen *signifier* en *signified* zelden recht doet aan de complexiteit van de verstaanshorizon van monumentale ruimte. Daarom zeg ik bijvoorbeeld over het aspect hoogte niet dat dit één op één verwijst naar de transcendentie van God, maar dat dit aspect meer verbonden is met transcendentie dan met immanentie.

Een tweede argument voor deze indeling is, zoals we eerder aan de hand van Brown vaststelden, dat de immanentie en transcendentie van God met elkaar verweven zijn en niet los van elkaar verkrijgbaar zijn. Deze verbondenheid tussen de immanente en transcendente aspecten vind je heel duidelijk terug bij Daelemans. Hij verbindt de termen immanent en transcendent respectievelijk met de kerk als *domus ecclesiae* en *domus Dei* (huis van de gemeente en huis van God). Een kerkgebouw heeft volgens Daelemans altijd beide typen in zich en is daarmee zowel gericht op de transcendentie als op de immanentie van God. Een zelfde insteek zie je bij Larson Miller die immanentie en transcendentie respectievelijk aan gastvrijheid en mysterie verbindt, maar deze aspecten ook met elkaar verbonden houdt.⁶⁵ Afzonderlijke aspecten van liturgische ruimte zijn daarom niet zondermeer één op één met de transcendentie dan wel immanentie van God te verbinden.

Aan de aspecten die Torgerson noemt zou ik op basis van Richard Vosko de aspecten 'centraliteit van de gemeenschap' en 'de ruimtelijke expressie van de diaconale taak' toe willen voegen in de categorie aspecten die meer verbonden zijn met immanentie dan met transcendentie. Vosko voert net als Torgerson een pleidooi voor het immanente aspect van kerkarchitectuur. Hij is met betrekking tot kerkgebouwen vooral beducht voor een al te eenzijdige focus op het transcendente. Als kenmerkend voor die eenzijdige focus op het transcendente noemt hij een grote afstand tot het altaar, de ambo of preekstoel en een afgescheiden plek voor geestelijkheid. Bij een meer immanente benadering is deze afstand er tot de rest van de gemeenschap niet. De presentie van God in de geloofsgemeenschap als lichaam van Christus staat dan volgens Vosko centraal.⁶⁶ Een ander element dat Vosko in samenhang met dit immanente aspect inbrengt is de diaconale taak van de kerk.⁶⁷ Deze taak is volgens Vosko zo fundamenteel voor het wezen van de kerk dat deze volgens hem een ruimtelijk expressie moet krijgen in de vormgeving van het kerkgebouw.

In tegenstelling tot Torgerson en Vosko legt Stroink het accent op aspecten die te verbinden met de transcendentie van God. Volgens Stroink is het meest fundamentele aspect voor ervaring van het transcendente de hoogte of verticaliteit van een kerkgebouw. Daarnaast noemt hij lichtval, de uitgestrektheid van een gebouw, iconen (beelden, glas in lood en dergelijke) en de plaats en vormgeving van het altaar als elementen die het transcendente benadrukken.⁶⁸ Er is duidelijk een overlap tussen de aspecten die Stroink en Torgerson noemen bij transcendentie. Opvallend vind ik dat

⁶⁵ Daelemans, *Spiritus Loci: A Theological Method for Contemporary Church Architecture*, 25–27, 90–92; Larson-Miller, *Sacramentality Renewed*, 10–14.

⁶⁶ Richard Vosko, *Art and Architecture for Congregational Worship: The Search for a Common Ground*, ProQuest Ebook Central (Liturgical Press, 2019), 119.

⁶⁷ Vosko, 171–98. Kenmerkend citaat van Vosko waar de transcendentie de immanentie en de missionaire diaconale taak bij elkaar komen: "Yes, the idea behind constructing beautiful churches is to remind people that the God of all creation is both immanent and transcendent, and that God's graces are invincible, everlasting, and available to everyone. However, it makes little sense for a community to think of God only as eternally residing in a distant heaven or to strive for an imaginative but fictional City of God somewhere else. What the world needs now are people willing to work for justice and peace without expecting a reward for doing so.... Christians transmit the presence of God in society and that their churches are enablers in this mission." Vosko, 179.

⁶⁸ Duncan Stroik, 'Transcendence, Where Hast Thou Gone?', in *Transcending Architecture: Contemporary Views on Sacred Space*, onder redactie van Julio Bermudez (Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2015), 242–46.

Torgerson de grootte van het gebouw wel noemt, maar de belangrijkste categorie volgens Stroink de verticaliteit of de hoogte van het gebouw niet als afzonderlijke categorie opneemt. Dit aspect verdient echter wel een afzonderlijke plek in deze indeling.

De derde categorie baseer ik op correcties die er in andere literatuur te vinden zijn op de indeling in transcendente en immanente aspecten van Torgerson. Zo verbindt Torgerson helder licht, sobere decoratie en weinig symbolen met immanentie. Hier is wel het een en ander op af te dingen. Het aspect helder licht wordt door andere auteurs juist verbonden met het transcendente. Zo verbindt Ratzinger in zijn pleidooi voor de houding van de priester *ad orientem* het heldere licht van de zon juist met de transcendentie van de verrezen Christus en diens wederkomst.⁶⁹ Ook leegheid of soberheid is niet alleen met het transcendente te verbinden. Pallasmaa legt een verbinding tussen het transcendente en de trits spiritualiteit, licht en stilte.⁷⁰ In dezelfde lijn stelt Daelemans in weerwoord op Torgerson aan de hand van praktijkvoorbeelden dat leegheid en licht juist symbolen van transcendentie kunnen zijn.⁷¹ Daarom plaats ik in de derde categorie de aspecten: soberheid/weinig symbolen, helder licht en leegte.

3.3.4. Immanente en transcendente aspecten

Met deze kanttekening bij een te eenduidige binaire opposities met betrekking tot transcendente en immanente aspecten van het kerkgebouw kom ik op basis van Torgerson aangevuld met de notie van verticaliteit bij Stroink en de notie van de diaconale taak en de centraliteit van de gemeenschap bij Vosko op de volgende verdeling van aspecten van ruimte:

Meer verbonden met transcendentie dan met immanentie:

Hoogte/verticaliteit, uitgestrektheid, veel afstand, aparte plaatsen voor geestelijkheid, iconen (symbolen, beelden, glas in lood et cetera) gedimd licht en een duidelijk focuspunt.

Meer verbonden met immanentie dan met transcendentie: horizontaliteit, kleinschaligheid, weinig afstand, plek geestelijkheid tussen andere gelovigen, meerdere focuspunten, de centraliteit van de gemeenschap en een ruimtelijke expressie van de diaconale taak.

Aspecten die afhankelijk van de context meer te verbinden zijn met immanentie of transcendentie soberheid/weinig symbolen, leegte en helder licht.

3.3.5. Format voor analyse

Deze drie categorieën vormen in samenhang met de aspecten van monumentale ruimte en de aandachtspunten vanuit het begrip *mise-en-scène* het raamwerk voor de analyse van de livestreamvieringen in dit onderzoek. Zie bijlage 1. Op basis van dit format verwacht ik een antwoord te kunnen geven op de centrale onderzoeksvraag: "Hoe worden in de virtuele liturgische ruimte van livestream kerkdiensten uit de Jacobikerk in Utrecht tijdens de lockdownperiodes in 2020 en 2021 transcendente en immanente aspecten van het kerkgebouw gecommuniceerd en hoe kan dit theologisch worden geïnterpreteerd?".

⁶⁹ Joseph Ratzinger, *The Spirit of the Liturgy* (San Francisco: Ignatius Press, 2000), 62–64, 79–82.

⁷⁰ Juhani Pallasmaa, 'Ligt, Silence, and Spirituality in Architecture and Art', in *Transcending Architecture*, onder redactie van Julio Bermudez (Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2015), 19–33.

⁷¹ Daelemans, *Spiritus Loci : A Theological Method for Contemporary Church Architecture*, 90.

4. Methode

4.1. Plaatsing in het veld

Praktisch theologisch

Dit onderzoek heeft het aangrijpingspunt in de kerkelijke praktijk van livestreamvieringen tijdens de coronapandemie en wil aan deze kerkelijke praktijk een theologische duiding geven. Het is daarmee een praktisch theologisch onderzoek. Eerder refereerde ik al aan de definitie van praktische theologie als “Theorie der Kommunikation des Evangeliums in der Gegenwart” van Christian Grethlein. De vraag naar de wijze waarop livestream wordt ingezet voor kerkdiensten is daarom voor mij een relevante praktische theologische vraag.

In dit onderzoek beschouw ik de livestream als virtuele liturgische ruimte. Ruimte is een van de aspecten van liturgie en daarmee valt dit onderzoek binnen de subdiscipline liturgiewetenschap.

Interdisciplinair

Een ander belangrijk aspect van dit onderzoek is het interdisciplinaire karakter. In dit onderzoek leun ik stevig op religiewetenschappers als Campbell, Evolvi en Meyer en ook op de filosoof en sociaalgeograaf Henri Lefebvre en in diens spoor op de sociaalgeograaf Aharon Kellerman. Deze auteurs zijn zelfs onmisbaar in mijn *theoretical framework*. Dit roept wel de vraag op in hoeverre dit onderzoek wel echt een theologisch onderzoek is. Allereerst wil ik hierover opmerken dat voor mij religiewetenschap en theologie absoluut geen strikt gescheiden domeinen zijn, maar dat het domeinen zijn die in elkaar overlopen en vanzelfsprekend met elkaar in gesprek zijn. Dit gesprek tussen theologie en religiewetenschap zie ik duidelijk terug bij onder andere Meyer, Campbell en Knott, die zelf in gesprek zijn met theologen. Een al te strikte afbakening van deze vakgebieden is mijns inziens arbitrair en niet nodig.

Daarnaast heeft praktische theologie bijna per definitie een interdisciplinair karakter. Joyce Ann Mercer betoogt dat interdisciplinariteit kenmerkend is voor praktisch theologisch onderzoek.⁷² Praktisch theologisch onderzoek gaat namelijk over geleefde praktijken van personen en gemeenschappen in hun sociale context. Voor de duiding van deze praktijken in hun context is kennis en inzicht vanuit andere disciplines onontbeerlijk. Deze observatie vind ik heel herkenbaar voor mijn onderzoek. Theologie wordt wat mij betreft niet in een isolement bedreven, maar in de context van en in gesprek met andere academische disciplines. De verhouding tussen de verschillende disciplines in dit onderzoek zou ik willen duiden als *transversal rationality*.⁷³ Door met behulp van verschillende disciplines vanuit verschillende invalshoeken te kijken naar een situatie ontstaat er een completer beeld. Op basis van een gedeelde rationaliteit is er een zinvolle dialoog mogelijk. De theologie heeft in deze dialoog duidelijk een eigen stem.

De theologische crux van dit onderzoek zit in het gehanteerde immanentie- en transcendentiebegrip. Hier maak ik een duidelijke theologische keuze die sturend is voor de duiding van de virtuele liturgische ruimte van de livestreamdiensten.

⁷² Joyce Ann Mercer, ‘Interdisciplinarity as a Practical Theological Conundrum’, in *Conundrums in Practical Theology*, onder redactie van Bonnie Miller-McLemore en Joyce Ann Mercer, E-boek (Brill, 2016), 163–89.

⁷³ Richard Robert Osmer, *Practical Theology: An Introduction* (Grand Rapids, Mich.: William B. Eerdmans Pub. Co., 2008), 170–72; Julian C. Müller, ‘Practical Theology as part of the landscape of Social Sciences and Humanities – A transversal perspective’, *HTS Theologische Studies / Theological Studies* 69, nr. 2 (15 januari 2013): 1–5, <https://doi.org/10.4102/hts.v69i2.1299>.

4.2. Keuze onderzoekseenheid

Om tot een keuze van de onderzoekseenheid te komen heb ik een verkennend onderzoek gedaan naar online vieringen van zes iconische kerken waarvan ik de ruimte en de liturgische praktijk voorafgaand aan de coronapandemie goed ken. Deze kerken zijn de Sint Jan in Gouda, de Westerkerk in Amsterdam, de Joriskerk in Amersfoort, de Domkerk in Utrecht, de Nicolaikerk in Utrecht en de Jacobikerk in Utrecht. Van elk van deze kerken heb ik in de loop van de coronapandemie meerdere diensten bestudeerd. Tussen de praktijken van deze zes kerken zijn er duidelijke overeenkomsten en verschillen waar te nemen qua aanpassing aan de online vorm, de gemaakte keuzes qua ruimtegebruik en beeldvoering in de onlinediensten.

Aanvankelijk was de opzet van dit onderzoek een vergelijkend onderzoek naar de praktijken van deze zes kerken. Er is uiteindelijk gekozen voor een casestudy, omdat dit binnen de reikwijdte van een masterthesis de ruimte biedt om voldoende diepgravend onderzoek te doen.⁷⁴ Vanuit de verkenning heb ik gekozen om de Jacobikerk in Utrecht als casestudy te behandelen. De Jacobikerk in Utrecht is een interessant onderzoeksobject omdat: 1er vrijwel vanaf het begin van de lockdown gekozen is voor de livestream vorm, 2 er gekozen is voor een duidelijk afwijkend ruimtegebruik ten opzichte van de periode voor de pandemie, 3 er een duidelijke verschuiving heeft plaatsgevonden in het ruimtegebruik en beeldvoering in de onderzochte periode en 4 het beeldmateriaal van alle zondagmorgendiensten sinds het uitbreken van de coronapandemie publiek beschikbaar is via YouTube. Dit bevordert de inzichtelijkheid in het onderzoeksmateriaal en maakt aanvullend onderzoek naar deze casus goed realiseerbaar.

Er is gekozen om twee diensten uit maart en april 2020 en twee diensten uit maart en april 2021 te onderzoeken. Ik heb niet de pretentie dat deze vier diensten representatief zijn voor alle diensten in deze periode of dat op basis van deze vier diensten de hele ontwikkeling van livestreamdiensten in de Jacobikerk inzichtelijk wordt. Wel denk ik dat ik op basis van deze vier diensten gefundeerde uitspraken te kunnen doen over de communicatie van immanente en transcendente aspecten in livestreamdiensten.

4.3. Methodes

Literatuurstudie

Een belangrijk element van dit onderzoek was deskresearch. De twee belangrijke topics voor het literatuuronderzoek zijn: 1. De verhouding van de ruimtelijkheid van het online medium van de livestream en de ruimtelijkheid van het fysieke gebouw. 2. de duiding van fysieke en virtuele liturgische ruimte in termen van immanentie en transcendentie.

Beeldmateriaal

In dit onderzoek analyseer ik aan de hand van het format voor analyse (zie bijlage 1) het materiaal op YouTube van twee diensten uit maart en april 2020 plus het beeldmateriaal van twee diensten uit maart en april 2021. In dit onderzoek gebruik ik voortdurend de term livestream, maar voor het gedetailleerde analytische handwerk in dit onderzoek is het ondoenlijk om dit daadwerkelijk live te

⁷⁴ Zie voor de voor- en nadelen met een accent op de voordelen Eileen R. Campbell-Reed, 'The Power and Danger of a Single Case Study in Practical Theological Research', in *Conundrums in Practical Theology*, E-boek (Leiden: Brill, 2016), 33–59.

doen op het moment dat de dienst wordt uitgezonden. Ik maak dus gebruik van de livestreams zoals deze op YouTube opgeslagen zijn.

Voor de beschrijving en analyse van het materiaal maak ik allereerst gebruik van de stream zoals die uitgezonden is, dus met bewegend beeld en geluid. Vanuit het geheel van de livestream beschrijf ik per livestream hoe de verschillende aspecten van monumentale ruimte gestalte krijgen in de virtuele liturgische ruimte van deze dienst. Een volgende stap in het proces is dat ik een selectie maak van typerende *freeze frames* (screenshots van het beeld op YouTube) die ik als afbeelding heb opgeslagen.⁷⁵ Deze beelden gebruik ik voor de beschrijving en analyse van de communicatie van transcendente en immanente aspecten. Ik maak hier gebruik van *freeze frames* omdat dit de mogelijkheid biedt om de beelden nauwkeurig te bekijken en te analyseren. Daarnaast maken deze afbeeldingen die een integraal onderdeel zijn van mijn veldwerk, mijn methodiek voor analyse letterlijk zichtbaar. Aan de hand van deze *freeze frames* vul ik per dienst een tabel in van de verschillende aspecten die met immanentie en transcendentie te verbinden zijn. Hierin geef ik per aspect aan wat in betreffende livestream opvalt met betrekking tot de communicatie dit aspect en in welke *freeze frames* dit aspect gecommuniceerd wordt.

De onderzochte livestreams, het audiobestand van het interview met de predikant, alsmede het verslag van het veldwerk met daarin het per onderzochte livestream ingevulde format voor analyse inclusief bijbehorende *freeze frames* worden separaat van deze thesis gearchiveerd via de bibliotheek van de PThU.

Interview

Een andere manier van dataverwerving is een semigestructureerd interview met een van de predikanten van de Jacobikerk. Het doel van het interview is meer inzicht te krijgen in de beweegredenen achter de keuzes die gemaakt zijn qua ruimtegebruik en beeldvoering in de livestream diensten. Voor het interview is *informed consent* gegeven door de participant met betrekking tot de verwerking van het interview in het kader van dit onderzoek. Van het interview maakte ik een audio-opname en tijdens het interview maakte ik daarnaast aantekeningen. Het interview heb ik vervolgens getranscribeerd ⁷⁶

Analyse en interpretatie

Vanuit het veldwerk waarin per dienst de aspecten van monumentale ruimte plus de afzonderlijke immanente en transcendente aspecten van ruimte zijn uitgewerkt, volgt een analyse waarin alle vier de diensten in samenhang worden besproken. De aspecten van monumentale ruimte worden in samenhang besproken, de immanente en transcendente aspecten afzonderlijk. Ook worden deze aspecten waar nodig aanvullend in verband gebracht met literatuur. Hieruit volgt vervolgens een theologische interpretatie en conclusie. De belangrijkste bevindingen uit de analyse van de livestreamdiensten zullen sturend zijn voor de theologische interpretatie. Hierbij beoog ik de kerkelijke praktijk van de livestreamviering een *locus theologicus* te laten zijn.

⁷⁵ Zie voor het gebruik van typerende freeze frames als methode voor analyse Theo Van Leeuwen en Carey Jewitt, red., *The Handbook of Visual Analysis* (Londen: SAGE Publications Ltd, 2004), 183–206, <https://doi.org/10.4135/9780857020062>.

⁷⁶ Joost Beuving en G. C. de Vries, *Doing Qualitative Research : The Craft of Naturalistic Inquiry* (Amsterdam, Netherlands : Amsterdam University Press, 2015); John Swinton en Harriet. Mowat, *Practical Theology and Qualitative Research* (London : SCM Press, 2006).

5. Beschrijving casus

Dit onderzoek is een casestudy naar de livestreams van de Jacobikerk in Utrecht tijdens de coronalockdownperiodes in 2020 en 2021.

5.1. Het Kerkgebouw

De Jacobikerk is een kerk in de binnenstad van Utrecht. De oudste bouwsporen van het huidige kerkgebouw dateren uit de 13^e eeuw. In de loop der eeuwen is de kerk verbouwd en vergroot tot de grote gotische driebeukige hallenkerk die het nu is. Een opvallende elementen in de kerk is het koorhek met geelkoperen spijlen. De hekken voor de zijkoren zijn laatgotisch, terwijl het middendeel ten gevolge van de beeldenstorm in renaissancestijl is hersteld. Een ander beeldbepalend element is het grote Garrels-Meere orgel aan de westzijde van het schip. In de noordelijke zijbeuk staat een kabinetorgel van de bouwer Hess. De huidige indeling van de ruimte is gedeeltelijk bepaald door de laatste grote restauratie in de jaren '70. Hierbij is de preekstoel tegen de pilaar rechts voorin de viering geplaatst en is in de viering een groot natuurstenen doopvont geplaatst.⁷⁷

De gemeente die samenkomt in de Jacobikerk heeft haar wortels in de Gereformeerde Bond, maar is binnen deze stroming duidelijk van het progressieve slag. De gemeente afficheert zich als een 'een protestantse wijkgemeente binnen de Protestantse Kerk in Nederland'. In het beleidsplan wordt nadrukkelijk de verbinding met de gereformeerde traditie vermeld.⁷⁸ Het is een kerk die vanwege de grote studentenpopulatie in de stad Utrecht in verhouding tot een gemiddelde PKN-kerk een relatief jong en hooggeleid ledenbestand heeft.⁷⁹

5.2. Corona en kerkdiensten

Het uitbreken van de coronapandemie had in het voorjaar van 2020 een grote invloed op de wijze waarop kerken in Nederland en in andere landen hun erediensten moesten vormgeven. Op 15 maart 2022 ging in Nederland de zogenaamde 'intelligente lockdown' in.⁸⁰ Hierdoor konden samenkomsten, waaronder kerkdiensten niet of slechts op zeer kleine schaal doorgang vinden. Veel kerken gingen vrij snel over tot het gebruik van livestream als medium voor de kerkdiensten. Dit was ook het geval in de

⁷⁷ <https://www.kerkenkijken.nl/kerken/jacobikerk/geschiedenis-en-gebouw>, voor het laatst geraadpleegd op 24-11-2022

⁷⁸ 'Over ons Jacobikerk als protestantse gemeente', geraadpleegd 24 november 2022, <https://www.jacobikerk.nl/over-ons/>. De verbinding met de gereformeerde traditie wordt als volgt omschreven in het beleidsplan: "De Jacobikerk staat in de gereformeerde traditie. We houden vast aan de Bijbel als bron van wat we over God weten (sola scriptura). Het geloof is de enige weg naar God (sola fide). Genade is de enige basis van onze redding (sola gratia). De Jacobikerk is verbonden met deze traditie en wil die uitdragen." 'Jacobikerk in verbinding, Samen in de naam van Jezus - Beleidsplan 2022-2027', Beleidsplan (Jacobikerk Utrecht, 2022), <https://www.jacobikerk.nl/wp-content/uploads/2022/09/Beleidsplan-Jacobikerk-2022-2027.pdf>.

⁷⁹ 'Beleidsplan 2022-2027'.

⁸⁰ <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-tijdlijn/maart-2020-maatregelen-tegen-verspreiding-coronavirus>, <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-tijdlijn/juni-2020-versoepeling-coronamaatregelen-en-testen-voor-iedereen>, <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-tijdlijn/november-2020-verzwarende-en-verlenging-van-de-gedeeltelijke-lockdown>, <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-tijdlijn/mei-2021-de-besmettingen-lopen-terug-einde-lockdown-in-zicht>

Jacobikerk in Utrecht. De dienst van 15 maart was nog met alleen geluid, maar vanaf 22 maart 2022 werden de zondagmorgendiensten uit de Jacobikerk live gestreamd met beeld en geluid.

In het interview met Ds. De Hek vertelde hij dat het vormgeven van de livestreamdiensten in het begin vooral een intuïtief en creatief proces was. Een belangrijke rol was daarin weggelegd voor een gemeentelid die als professioneel cameraman werkzaam is. Hij kreeg veel vrijheid met betrekking tot de wijze waarop de vieringen in beeld gebracht werden. Ook had hij een actieve rol bij het schikken van details in de liturgische setting. Ook andere gemeenteleden met oog voor de technische aspecten van het live streamen van diensten werden ingeschakeld. Door middel van enquêtes in de gemeente werd ook de respons van gemeenteleden meegenomen in de vormgeving van de livestreams. Een belangrijke factor in de aanpassingen in de livestreams was het aantal mensen dat toegestaan was in de kerkruimte. In het begin was dit uiterst beperkt, waardoor het schip van de kerk niet geschikt werd bevonden als setting voor de livestreamvieringen. Het zuiderkoor, dat als plek van samenkomst voor avonddiensten in kleine setting in de periode voor de coronapandemie werd gebruikt, voelde bijna als vanzelfsprekend als de juiste plek voor deze vieringen.

In juni 2020 was er een versoepeling van de maatregelen, waardoor er geleidelijk weer meer mensen in het fysieke kerkgebouw konden samenkomen. Het schip van de kerk werd daardoor weer de aangewezen plek voor de vieringen. De technische middelen om de diensten in het schip goed in beeld te brengen werden in de loop van de tijd aangeschaft en uitgebreid. In het najaar van 2020 tot en met het voorjaar van 2021 was er opnieuw een lockdownperiode. De maatregelen voor de kerken, en de richtlijnen vanuit de landelijke kerk, waren hierbij echter minder stringent dan in maart 2020. Er werd daarom gekozen om de setting in het schip van de kerk door te zetten. In de zomer van 2021 werden de maatregelen weer afgeschaald, waarna nog een korte lockdown in de winter van 2021-2022 zou volgen.

5.3. Livestreams

De livestreams in dit onderzoek zijn uit twee lockdownperiodes. Het eerste tijdvak is de lockdownperiode in 2020. Hierbij gaat het om livestreams van diensten in de periode tussen 15-03-2020 en 7-06-2020. De locatie van de viering van deze diensten was het zuiderkoor van de kerk. Uit deze periode heb ik twee diensten onderzocht, namelijk de allereerste livestream met beeld op 22-03-2020 en een dienst van een maand later op 26-04-2020. Vanaf 14-06-2020-tot november 2020 was er een periode waarin de coronamaatregelen versoepeld werden en er met inachtneming van coronamaatregelen een groter aantal mensen naar het fysieke kerkgebouw kon komen. De setting voor deze diensten was het schip van de kerk. Uit deze periode zijn geen diensten in dit onderzoek geanalyseerd. De tweede lockdownperiode is de lockdown van winter en voorjaar 2020-2021. Uit deze periode heb ik twee diensten van precies een jaar later dan de eerste twee diensten onderzocht, namelijk 28-03-2021 en 25-04-2021.

5.4. Werkwijze analyse beeldmateriaal

Met het oog op de analyse van de communicatie van de immanente en transcendente aspecten van ruimte in de livestreams van de Jacobikerk, is gebruikt gemaakt van het format voor analyse zoals dat voortkomt uit het theoretische kader (zie bijlage 1). Voor elk van de vier diensten is eerst integraal naar het geheel van de dienst gekeken en is per dienst beschreven wat de setting is en wat voor soort beelden er gebruikt worden in de livestreams. Vervolgens is met behulp van de aspecten van

monumentale ruimte naar het geheel van elke dienst gekeken en beschreven wat er in de betreffende livestream opvalt met betrekking tot de aspecten van monumentale ruimte.

Een volgende stap in het analyse proces was het per onderzochte livestream selecteren van kenmerkende *freeze frames* met betrekking tot de communicatie van aspecten van ruimte in betreffende dienst. Dit zijn 8 frames voor dienst 1, 16 frames voor dienst 2, 37 frames voor dienst 3, en 35 frames voor dienst 4. Het wisselende aantal frames per dienst komt voort uit de complexiteit in beeldvoering. Dienst 1 werd gefilmd met één kader, dienst 2 met twee verschillende kaders, dienst 3 en 4 met behulp van meerdere cameraposities en een veel grotere variatie in kadering. Vandaar dat er logischerwijs meer frames nodig zijn om de communicatie van ruimtelijke aspecten te duiden in een dienst met een complexere beeldvoering.

De geselecteerde frames zijn vervolgens gecodeerd op afstand: D. van dichtbij, M. van medium afstand en V. van veraf. Ook zijn de frames gecodeerd qua onderwerp: R. ruimte, O. object of objecten en P. persoon of personen en E. ingevoegd element. Vaak was er sprake van meerdere van deze onderwerpen in een frame. Waar dit het geval was zijn de verschillende onderwerpen in volgorde van meest naar minst prominent per beeld vermeld.

Vervolgens is er per dienst een tabel gemaakt met alle uit het theoretisch kader voortkomende aspecten in de drie onderscheiden categorieën van immanente en transcendente aspecten van ruimte. Per aspect is beschreven hoe dit aspect gecommuniceerd is en uit welk frame of welke frames dit blijkt. Een andere bron van data was een semigestructureerd interview met Ds. de Hek.

In de volgende twee hoofdstukken worden de bevindingen met betrekking tot de communicatie van ruimtelijke aspecten in de vier onderzochte diensten in samenhang gepresenteerd.

6. Resultaten op basis van format voor analyse

In dit hoofdstuk en in het volgende hoofdstuk wordt de communicatie van ruimtelijke aspecten in de vier onderzochte diensten in samenhang gepresenteerd. In paragraaf 6.1 wordt het wat en hoe van de beelden van de livestream op hoofdlijnen besproken aan de hand van het begrip mise-en-scène. In paragraaf 6.2 worden de belangrijkste bevindingen aan de hand van de aspecten van monumentale ruimte besproken. In hoofdstuk 7 komen vervolgens de verschillende immanente en transcendente aspecten van ruimte aan bod. Hoofdstuk 6 en 7 moeten als één geheel belezen worden.

6.1. Resultaten format voor analyse deel 1: Mise-en-scène

6.1.1. Setting

Hoewel de fysieke liturgische ruimte voor alle vier de diensten hetzelfde kerkgebouw is, zijn er duidelijke verschillen in setting. De grootste tegenstelling is er tussen dienst 1 en 2 enerzijds en dienst 3 en 4 anderzijds. De setting in dienst 1 en 2 is het zuiderkoor van de kerk. De hoofdsetting voor dienst 3 en 4 is de viering van het schip van de kerk en daarnaast is er in dienst 3 en 4 ook nog de setting van de noordelijke zijbeuk met de zangers bij het kabinetorgel.

De kadering van het beeld verschilt ook. Bij de eerste dienst is er sprake van één frame. Dit betekent dat wat er in de loop van de dienst wisselt in de communicatie van transcendente en immanente aspecten veroorzaakt wordt door dat wat binnen dit ene frame gebeurt. Bij dienst 2 is er sprake van twee frames. Een shot van medium afstand wordt afgewisseld met een shot van dichtbij. Bij dienst 3 en 4 is er sprake van meerdere categorieën van beelden die te onderscheiden zijn op basis van het centrale onderwerp in beeld en de afstand tot dit onderwerp.

6.1.2. Afstand en onderwerp

De afstand tot het onderwerp dat in beeld wordt gebracht blijkt in de analyse van belang. Globaal zijn deze beelden te verdelen in 1. beelden van verder weg, 2. beelden van een medium afstand en 3. beelden van dichtbij. Deze beelden zijn verder nog te onderscheiden naar wat het belangrijkste onderwerp in het beeld is. Zo zijn er a. beelden van de kerkruimte, b. beelden van objecten in de kerkruimte en c. beelden van personen in de kerkruimte. Daarnaast is er in de onderzochte livestreams ook sprake van d. elementen die toegevoegd worden in de beelden van de kerkruimte zoals liedteksten en QR-codes.

Beelden waarin vooral de kerkruimte centraal staat, zijn vaak beelden op grotere afstand. Deze beelden zijn over het algemeen meer te verbinden met het transcendente aspect. Dit komt doordat deze beelden veelal ook aspecten in de ruimte tonen die verbonden zijn met transcendentie zoals afstand, hoogte en verticaliteit en lichtval.

Beelden van mensen die aan het woord zijn, zijn veelal van dichtbij of medium afstand gemaakt. Bij beelden op medium afstand spelen aspecten in de ruimte die met transcendentie dan wel immanentie verbonden zijn over het algemeen een grotere dan in beelden van personen van dichtbij. Dit komt doordat er bij beelden van dichtbij weinig andere aspecten van de ruimte in beeld zijn. Beelden van personen zijn vaak met de immanente aspecten 'centraliteit van de gemeenschap' en 'weinig afstand' te verbinden.

Beelden waarin objecten centraal staan kunnen afhankelijk van de iconiciteit dan wel de alledaagsheid van het object meer met transcendentie dan wel immanentie verbonden worden. Dit werk ik verder uit onder het kopje *Iconen*.

6.2. Resultaten format voor analyse deel 2: Aspecten monumentale ruimte

De negen aspecten van monumentale ruimte die ik aan de hand van Lefebvre onderscheid, heb ik gebruikt om integratief naar aspecten van ruimte te kijken in de onderzochte livestreamvieringen. In deze paragraaf wil ik op hoofdlijnen bespreken wat het belang is van deze aspecten van monumentale ruimte met betrekking tot de communicatie van immanente en transcendente aspecten van ruimte. Ik bespreek deze aspecten niet afzonderlijk maar integratief.

6.2.1. Liturgische ruimte is meer dan de som der delen

De negen aspecten van monumentale ruimte (a. binnen-buiten oppositie, b. leegheid/volheid, c. akoestische aspecten, d. passend gedrag, e. lichamelijkheid, f. symbolen/verwijzers, g. de object-subject verhouding, h. verplaatsing en i. condensatie) hebben in samenhang te maken met de transcenderende kwaliteit van ruimte. Als het gaat over liturgische ruimte gaan deze aspecten over dat wat deze ruimte anders maakt dan andere ruimtes. Wat tilt deze ruimte uit boven het alledaagse? In de analyse van de virtuele liturgische ruimte zijn deze aspecten heel behulpzaam gebleken om in samenhang naar aspecten van ruimtelijkheid te kijken, vanuit het besef dat ruimte meer is dan de som der delen. De valkuil van deze benadering is dat ruimte bij Lefebvre zo'n allesomvattend concept is, dat eigenlijk alles wat in de dienst gebeurt te zien is als een aspect van ruimte. Daarnaast bleek er een vertaalslag nodig te zijn om de aspecten van monumentale ruimte te verbinden met virtuele liturgische ruimte.

Als het gaat om de communicatie van transcendente en immanente aspecten van ruimte is allereerst het dynamische aspect van ruimte van belang. Op basis van het overzicht van immanente en transcendente aspecten van Torgerson, dat het uitgangspunt is voor mijn verdeling in drie categorieën van aspecten die in meer of meerdere mate met immanentie en transcendentie te verbinden zijn, zou de indruk kunnen ontstaan dat deze aspecten van ruimtelijkheid ook wel op maandagochtend in een lege kerk te analyseren zijn. De aspecten van monumentale ruimte van Lefebvre maken heel expliciet dat ruimte, geleefde ruimte is en niet los gezien kan worden van de sociale praktijk in deze ruimte, in dit geval de kerkdiensten.

Als Lefebvre het heeft over passend gedrag, over lichamelijkheid, over de object-subject verhouding en over verplaatsingen dan gaat het over mensen die onderdeel zijn van het zintuigelijke, conceptuele en geleefde niveau van ruimte. Dit is van groot belang bij het analyseren van (virtuele) liturgische ruimte.⁸¹ De mensen in dit gebouw zijn een fundamenteel onderdeel van de liturgische ruimte en daarom doet het ertoe hoe en wanneer welke personen in beeld gebracht worden tijdens de dienst.

6.2.2. Binnen-buiten oppositie

De binnen-buiten oppositie is een van de aandachtspunten die Lefebvre aanreikt als het gaat om monumentale ruimte. Dit aspect bespreek ik hier wat uitgebreider omdat dit aspect niet meegenomen was in de conceptualisatie van aspecten van ruimte die met immanentie en transcendentie verbonden zijn, maar hiervoor wel degelijk van belang is.

⁸¹ Ik zie hier een duidelijke verbinding met de "Körper-, Raum-, Bild- en Objektsprachen" met betrekking tot de liturgische ruimte bij Bieritz. Karl-Heinrich Bieritz, *Liturgik* (Berlin: De Gruyter, 2004), 45–46, 248–50.

Als ik denk aan het binnenkomen in de fysieke liturgische ruimte van de Jacobikerk denk ik onwillekeurig aan het op slot zetten van mijn fiets op het plein bij de kerk terwijl je de grote klokken in de toren van de kerk hoort luiden over de stad. Dit geluid mengt zich met het geluiden op straat en met de klanken van het orgel die je buiten al gedempt hoort en die je in sterkte hoort toenemen als je door het portaal met de grote openstaande deuren naar binnenloopt en de tochtdeur opent. Je wordt begroet door iemand van de welkomstcommissie en je zoekt een plekje ergens in de grootse ruimte van deze kerk. Als Lefebvre het heeft over de binnen-buiten oppositie van monumentale ruimte dan heeft hij het over een dergelijke ruimtelijke ervaring. Het gaat dan om een in meer of mindere mate fluïde grens tussen profane en sacrale ruimte.⁸²De grens tussen binnen en buiten bepaalt mede het transcenderende aspect van ruimte. Lefebvre benoemt dat deuren en ramen belangrijke elementen zijn als het gaat om deze binnen-buiten oppositie. In de virtuele liturgische ruimte van de onderzochte diensten in de Jacobikerk komen geen deuren in beeld, toch speelt deze grens tussen binnen en buiten in de onderzochte livestreams wel degelijk een rol.

Toegang tot de livestream

Het eerste niveau waarop de binnen-buiten oppositie speelt is de wijze waarop je toegang krijgt tot de *internet screen-space* van de livestreamdienst. Hierbij kun je denken aan de device waarop de dienst bekeken wordt, maar ook aan de plek waarop men de dienst meebeleeft. Vanuit het eerdergenoemde concept van *multi-hybridized places* van Evolvi is het van belang via welke platforms geparticipeerd kan worden in de livestreamkerkdienst en wat de samenhang is tussen de verschillende online en fysieke plekken die aan de orde zijn bij het binnengaan van de virtuele liturgische ruimte.

En hoewel het in dit onderzoek om de *internet screen-space* van de livestream zelf gaat noem ik dit aspect van toegang tot de liturgische ruimte hier wel, omdat dit niveau invloed heeft en zou moeten hebben op de communicatie van immanente en transcendente aspecten van de liturgische ruimte bij de start van een livestream. Bij de virtuele liturgische ruimte van een livestream op YouTube is het vele malen eenvoudiger om totaal onopvallend in het midden van de dienst binnen te vallen of te vertrekken dan in een fysiek kerkgebouw. De grenzen van de virtuele liturgische ruimte zijn poreus en dun. Er zit op YouTube één muisklik tussen een kattenfilmpje of een clip van je favoriete artiest en het centrum van de liturgische ruimte van een virtuele kerkdienst. Deze fluïde en flinterdunne grens tussen sacrale en profane ruimte, en de dunne grens tussen huiskamer en de virtuele liturgische ruimte zijn te verbinden met immanente aspecten van liturgische ruimte.

De start en het einde van de livestream

Het tweede niveau waarop de binnen-buiten oppositie speelt is op het niveau van de *internet screen-spaces* van de onderzochte livestreamdiensten. De wijze waarop de stream start is namelijk te beschouwen als het equivalent van die ervaring van het van buiten door de deur naar binnen gaan in de liturgische ruimte. Het bronmateriaal voor de analyse zijn de streams zoals deze op YouTube bewaard zijn. Dit heeft als implicatie dat beelden die bij het live streamen van de diensten op de bewuste zondagmorgens eventueel voor of na het bewaarde deel werden uitgezonden buiten beschouwing worden gelaten in deze analyse.

In de onderzochte diensten is er bij dienst 1 en 4 een vrij abrupt begin. Bij dienst 1 start de stream direct met de mededelingen van de ouderling van dienst en bij dienst 4 start de dienst bij het votum. Bij dienst 1 lijkt het abrupte begin intentioneel, waarschijnlijk was men bij die allereerste dienst allang blij dat het überhaupt lukte om die ochtend rond 10:00 live op YouTube kunnen streamen. Bij dienst vier is het abrupte begin niet intentioneel, aangezien de orde van dienst bij dienst 4 aangeeft dat votum

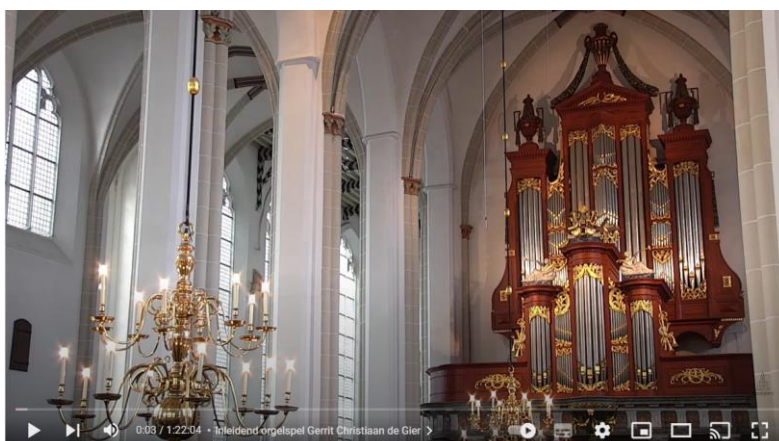
⁸² Lefebvre, *The production of space*, 225–26.

en groet voorafgegaan worden door achtereenvolgens orgelspel, mededelingen en stil gebed. De streams van dienst 2 en 3 beginnen beiden met een combinatie van orgelspel en beeld. Zowel geluid als beeld zijn bij de aanvang van deze twee diensten heel verschillend.

Bij dienst 2 speelt de organist op een klein orgelpositief in het zuiderkoor van de kerk. Zie Figuur 1: Openingsbeeld in dienst 2. Je hoort iets van de grootse ruimte waar het orgel in staat, maar de klank is vrij direct en bescheiden. In visueel opzicht zou je kunnen zeggen dat het transcendente aspect van de ruimte hier gecommuniceerd wordt door middel van een verstilde soberheid. Deze verstilde soberheid heeft te maken met wat er te zien is en hoe dit in beeld gebracht is. Er is voor de dienst namelijk sprake van één beeld. Het beeld heeft daarmee misschien wel een zekere saaiheid. Door dit ene beeld heb je wel een ervaring van impliciete verticaliteit vanwege het licht dat van boven valt en de onderkant van de kroonluchter die hoogte impliceert. Ook de uitgestrektheid van de ruimte wordt impliciet verbeeld doordat je geen zijwanden of dak ziet, maar er alleen een vloer en achterwand zichtbaar zijn. De aandacht wordt getrokken naar het zwarte kruis dat duidelijk contrasteert tegen de witte muren. Dit kruis vormt onmiskenbaar het focuspunt in deze liturgische ruimte. Het kruis is voor vrijwel iedereen een evident en universeel symbool van het christelijk geloof.

Figuur 1: Openingsbeeld in dienst 2

Figuur 2: Openingsbeeld dienst 3, overzichtsbeeld met het hoofdorgel

Bij het begin van dienst 3 speelt de organist een preludium van Bach op het hoofdorgel. Er is sprake van een imponerende plenumklank. Het openingsbeeld van deze stream is een overzichtsbeeld met het hoofdorgel. De beelden van het hoofdorgel zijn te classificeren met drie aspecten die met

transcendentie te verbinden zijn: hoogte, uitgestrektheid en symboliek. Bij het eerste beeld worden de hoogte en verticaliteit geaccentueerd door het zicht op de pilaren en gewelven en de hoge ramen en de verticale lijnen van het orgel. De dieptewerking van de doorkijk tussen de pilaren accentueert de uitgestrektheid van de ruimte. Het detailbeeld van de bazuinende engel met palmtak (Figuur 3) maakt duidelijk dat je in een ruimte bent met een eigen symboliek en beeldtaal.

Over het begin van de livestream bij dienst 2 en 3 kan gesteld worden dat het transcendente aspect van de liturgische ruimte in de openingsbeelden verschillende wijzen gecommuniceerd wordt. Voor zowel dienst 2 als 3 geldt dat de combinatie van het orgelspel voor de dienst en beelden van de ruimte helpen om je met het transcendente aspect van de liturgische ruimte te verbinden. De keuze om het beeld over te doen gaan naar een afbeelding met een stadsaanzicht met de buitenkant van de kerk prominent in beeld terwijl het geluid uit de kerkruimte doorloopt bij stream 2 en 3 zorgt voor een geleidelijke overgang van binnen naar buiten. Het plotselinge begin en einde van de stream bij dienst 1 en 4 slaat een overgangsmoment tussen binnen en buiten over.

Figuur 3: Detail bazuinende engel met palmtak in dienst 3

6.2.3. Object-subject verhouding

Monumentale ruimte heeft volgens Lefebvre een verstaanshorizon en hoe die ruimte beleefd wordt heeft te maken met het subject, meerdere subjecten of een collectief subject die ruimte beleven. Dit maakt de beleving van ruimte subjectief in de zin van dat de beleving van ruimte afhankelijk is van het subject.

Deze subjectiviteit in de beleving van ruimte, en dan specifiek op de ervaring van transcendentie dan wel immanentie kwam ook aan bod in het interview met ds. De Hek. De reacties op de vormgeving van de livestreamdiensten varieerden van heel enthousiast tot afwijzend en alles wat daar tussen zit. Daarnaast benoemde hij dat het niet eenduidig is welke beelden mensen verbinden met transcendentie dan wel immanentie. Er is dus sprake van subjectiviteit in de beleving van de virtuele liturgische ruimte van de livestreamdiensten.

Daarnaast speelt bij de livestreamdiensten de object-subject verhouding op een heel specifieke manier. De kijkrichting bij een livestream is namelijk één kant op. Degene die thuis de dienst meebeleeft ziet degenen die in de kerk zijn wel, maar wordt niet gezien. Degenen die in de kerk zijn zien en worden gezien door de anderen in de kerk, maar zien niet de mensen die vanuit thuis hen wel zien. Hier dreigt een objectificatie van de mensen die in de kerk zijn, doordat iemand die thuis de dienst meebeleeft niet per definitie wordt meegenomen in de ervaring van de virtuele liturgische ruimte en daardoor meer toeschouwer dan deelnemer dreigt te worden.

6.2.4. Passend gedrag en houdingen

Typisch voor diensten in coronatijd is dat gepast gedrag in belangrijke mate bepaald wordt door voorschriften overheid en landelijke kerk. Deze voorschriften bepalen namelijk het aantal mensen dat aanwezig mag zijn, of er wel of geen gemeentezang is, hoeveel onderlinge afstand er moet worden gehouden, wel of geen mondkapjes of er handen gegeven mogen worden et cetera. Deze invloed van corona maatregelen is duidelijk zichtbaar. Als het gaat om communicatie van de immanente en transcendente aspecten van de liturgische ruimte is gedrag dat wel of niet passend is in verband met de coronamaatregelen geen belangrijke factor. Dit aspect betrek ik verder niet in de analyse.

De onderzochte livestreams staan bol van gedrag dat in een kerkgebouw heel logisch en passend gedrag is, maar op andere plekken vreemd of onlogisch zou zijn. Denk bijvoorbeeld aan het samen zingen onder begeleiding van een orgel, het gezamenlijk hardop uitspreken van het Onze Vader en de geloofsbelijdenis of aan het dopen van baby's. Deze samenhang tussen ruimte en gedrag geeft iets aan van de specificiteit, het bijzondere of de transcenderende kwaliteit van ruimte.

6.2.5. Verplaatsingen en condensatie

Als het gaat om de mensen in de fysieke liturgische ruimte speelt ook het aspect verplaatsingen een belangrijke rol. Er zijn verplaatsingen die buiten beeld geschieden, als er bijvoorbeeld al iemand achter de kathedraal staat op het moment dat deze in beeld wordt gebracht, maar er zijn ook verplaatsingen die wel in beeld gebracht worden. Bijvoorbeeld de verplaatsing van de dopelingen door de kerk naar het doopvont in dienst 3. Het aspect verplaatsing komt terug bij het aspect symboliek als het gaat over de objecten in de ruimte.

Het aspect condensatie heeft te maken met het metaforische aspect van ruimte. In dit onderzoek is er voor gekozen om met betrekking tot het aspect condensatie specifiek te kijken naar die ruimtelijke aspecten die in meer of mindere mate kunnen worden verbonden met de immanentie dan wel transcendentie van God. Deze afzonderlijke ruimtelijke aspecten worden in hoofdstuk 7 besproken.

7. Resultaten format voor analyse deel 3: transcendentie en immanente aspecten.

In dit hoofdstuk analyseer ik hoe in de vier onderzochte livestreamdiensten de verschillende immanente en transcendentie aspecten gecommuniceerd worden. In het format voor analyse onderscheid ik drie categorieën: 1. aspecten die meer met transcendentie dan met immanentie verbonden zijn, (verticaliteit, uitgestrektheid, veel afstand, aparte plaatsen voor geestelijkheid, iconen, centraal focuspunt en gedimd licht), 2. aspecten die meer met immanentie dan met transcendentie verbonden zijn (horizontaliteit, kleinschaligheid, weinig afstand, plek geestelijkheid tussen andere gelovigen, meerdere focuspunten, de gemeenschap staat centraal en de ruimtelijke expressie van de diaconale taak) en 3. aspecten die afhankelijk van de context worden verbonden aan immanentie dan wel transcendentie (soberheid, helder licht en leegte). Bij de verslaglegging van de communicatie van deze aspecten kies ik ervoor om de aspecten niet per categorie te presenteren, omdat het inzichtelijker is om de aspecten die nauw met elkaar samenhangen in samenhang te bespreken. Dit geldt ook voor aspecten die als elkaars tegenpolen te beschouwen zijn.

7.1. Verticaliteit en horizontaliteit

Verticaliteit is een aspect dat vooral verbonden is met transcendentie en horizontaliteit met immanentie.

7.1.1. Verticaliteit

In de diensten in het zuiderkoor is de verbeelding van de hoogte en verticaliteit impliciet. De hoge ramen komen niet in beeld, maar door het invallende licht zijn die hoge ramen wel aanwezig. De onderkant van de kroonluchter impliceert eveneens dat er nog een heel stuk kerk boven de kadering van het beeld aanwezig is. Zie Figuur 1: Openingsbeeld in dienst 2.

In de twee onderzochte diensten in het schip is de verticaliteit van de ruimte minder expliciet aanwezig dan ik had verwacht. Een belangrijk aspect hierbij is de beeldverhouding van een filmbeeld op YouTube deze is 16:9. Deze horizontaliteit van het beeld maakt dat horizontaliteit op de beelden vanzelfsprekender aanwezig is dan verticaliteit. Dit blijkt bijvoorbeeld bij de overzichtsbeelden in het schip van de kerk. Zie bijvoorbeeld *Figuur 4: Overzichtsbeeld tijdens preek in dienst 3*. Dit beeld communiceert het verticale aspect door de lichtval door de ramen, door de pilaren en de verticale spijlen van het doophek, maar tegelijkertijd is het beeld ook heel horizontaal door de beeldverhouding in combinatie met de donkere horizontale bovenlijst van het koorhek.

Figuur 4: Overzichtsbeeld tijdens preek in dienst 3.

Figuur 5 is een mooi voorbeeld van heel expliciete communicatie van het verticale aspect in dienst 4. Doordat hier de ramen van het koor tot de bovenkant in beeld gebracht zijn en de inval van het licht de aandacht omhoog trekt wordt het verticale aspect sterk benadrukt. Door de hoogtewerking, het invallend licht en door de gelijktijdige perceptie van uitgestrektheid, is dit beeld duidelijk met deze drie transcendent aspecten van ruimte verbonden. Wat opvalt in dit beeld is dat de ruimte als geheel meer de aandacht vraagt dan de persoon van de predikant, of andere personen en objecten in deze ruimte. Dit type beeld komt betrekkelijk weinig voor in de onderzochte livestreams.

Figuur 5: Beeld ruimte tijdens preek in dienst 4.

7.1.2. Horizontaliteit

Het aspect horizontaliteit is de tegenhanger van verticaliteit. Het gaat bij horizontaliteit niet alleen om de geringe hoogte van een gebouw, (waar in de onderzochte streams geen sprake van is) maar ook over het ontbreken van hoogteverschillen tussen de positie van geestelijken in kerkruimten ten opzichte van andere kerkgangers. De voorganger staat in dienst 1,2 en 4 gelijkvloers met de andere aanwezigen. In dienst 3 staat hij op een laag podium. Dit lage podium is zeker als je dit vergelijkt met de hoogte van de kansel een voorbeeld van horizontaliteit.

De beeldverhouding op YouTube accentueert de horizontaliteit. Dit zie je bijvoorbeeld bij beelden van de zangers in de noordelijke zijbeuk rond het kabinetorgel in dienst 3 en 4. Zie Figuur 6: Beeld zangers in dienst 3. Als je de zangers die op enige afstand van elkaar staan mooi in beeld wilt hebben op deze plek krijg je een heel horizontaal beeld. Hierbij zijn de hoge ramen in de noordgevel niet in beeld en is van de pilasters onder het ribgewelf alleen het onderste stukje te zien. Dit maakt dat dit beeld veel horizontaler aandoet dan de ruimte die gerepresenteerd wordt.

Figuur 6: Beeld zangers in dienst 3.

7.2. Uitgestrektheid en kleinschaligheid

Uitgestrektheid is een aspect dat vooral met transcendentie verbonden is, kleinschaligheid is een aspect dat vooral met immanentie verbonden is.

7.2.1. Uitgestrektheid

Bij de diensten in het koor is de uitgestrektheid van de kerkruimte impliciet aanwezig. Er wordt maar een heel klein deel van de kerk in beeld gebracht, maar doordat je alleen de achterwand en de kerkvloer ziet en niet een plafond of zijwanden heeft de ruimte van het zuiderkoor iets onbegrensd. Ook de galm die duidelijk hoorbaar is draagt bij aan de ervaring van de uitgestrektheid van de ruimte.

Bij de diensten in het schip is de uitgestrektheid veel explicieter aanwezig. De overzichtsbeelden van het schip wekken, hoewel er hier in wezen maar een beperkt deel van de kerk in beeld is, direct de indruk van een grote kerkruimte. De uitgestrektheid van de kerkruimte wordt in tegenstelling tot overzichtsbeelden van grotere afstand, door beelden van heel dichtbij, of het nu gaat om beelden van personen of objecten, nauwelijks gevoeld.

In dienst drie draagt de in beeld gebrachte verplaatsing van de dopelingen, van linksachter in de kerk via de plek van de doopouders middenvoor naar de doopvont rechtsvoor, bij aan de beleving van de uitgestrektheid van het kerkgebouw. Een opvallende gewaarwording was dat ik bij het opnieuw bekijken van de beelden van het binnenbrengen van de dopelingen mij realiseerde dat de beweging door de kerkruimte veel beperkter in beeld gebracht was dan ik mij meende te herinneren. Het beperkte beeld van deze beweging had ik in gedachten aangevuld tot een coherent beeld van deze beweging door de kerkruimte. Door deze observatie werd ik mij ervan bewust dat het proces *blending* dat ik aanstipte in het theoretisch kader hier inderdaad een rol speelt bij de beleving van deze virtuele liturgische ruimte.

Geluid is eveneens een factor als het gaat om het aspect uitgestrektheid. Dit ontleen ik aan Lefebvre die akoestiek benoemt als een van de aspecten van monumentale ruimte. Bij de diensten vanuit het zuiderkoor draagt de akoestiek van de ruimte bij aan een impliciete beleving van het aspect uitgestrektheid. In het schip van de kerk doet de galm van de ruimte nog meer mee. De galm van de kerk valt in het bijzonder op bij teksten in beurtspraak en bij de gezamenlijk uitgesproken geloofsbelijdenis en het gezamenlijk gebeden Onze Vader. De galm van de kerk is ook duidelijk aanwezig als de predikant of anderen aan het woord zijn, bij het orgelspel en als er gezongen wordt door de zangers rond het kabinetorgel.⁸³ Je hoort hierdoor de weidsheid van de kerk. Bij de zanggroep hoor je daarentegen veel minder de ruimtelijkheid van de kerk, doordat hier het geluid vrij direct is opgenomen.

De belangrijkste observatie met betrekking tot het aspect uitgestrektheid is dat de uitgestrektheid van de ruimte gecommuniceerd wordt zonder dat de uitgestrektheid van de ruimte helemaal in beeld gebracht wordt. Het aspect uitgestrektheid als aspect van transcendentie heeft te maken met de ervaring dat je het totaal van de ruimte niet in één keer kunt overzien.⁸⁴ Deze kwaliteit heeft de fysieke ruimte van de Jacobijkerk, met de verschillende koren, zijbeuken, pilaren en kapellen van zichzelf al heel duidelijk. Als de ruimte een rechthoekige doos zou zijn die in één oogopslag de gehele ruimte laat zien is er deze ervaring van uitgestrektheid juist niet. In de livestreams wordt het aspect uitgestrektheid van de ruimte gecommuniceerd door beelden die slecht een deel van de kerk tonen, maar waarbij je tegelijk kunt zien of vermoeden dat de kerkruimte uitgestrekter is dan jij in dit beeld ziet. Dit aspect wordt niet of nauwelijks gecommuniceerd door close-up beelden.

7.2.2. Kleinschaligheid

De setting in het zuiderkoor is duidelijk kleinschaliger dan de setting in het schip van de kerk. Dit aspect is daarom ook vooral met de setting in dienst 1 en 2 te verbinden. Eerder benoemde ik al dat bij de diensten in deze setting de hoogte en de uitgestrektheid van de ruimte impliciet in beeld gebracht worden en dat de uitgestrektheid van de kerk hoorbaar aanwezig is bij de diensten in het koor. Er is dus aan de ene kant duidelijk sprake van een intieme setting, maar deze setting is anderzijds wel degelijk verbonden met het transcendente aspect van de uitgestrektheid van de ruimte.

Aan de andere kant communiceert een deel van de beelden uit het schip kleinschaligheid en intimiteit. Die kleinschaligheid wordt in dienst 3 en 4 vooral gecommuniceerd doordat personen van dichtbij gefilmd worden. Er is eigenlijk eerder sprake van een kleinschalig moment doordat een kleinschalige ruimtelijke compositie het beeld bepaald. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de muziekgroep die van

⁸³ Zie voor een uitgebreide verkenning van de verhouding tussen transcendentie en muziek: Férdia J. Stone-Davis, red., *Music and transcendence* (Farnham, Surrey, England ; Burlington, VT: Ashgate, 2015).

⁸⁴

dichtbij gefilmd wordt, of bij de doopouders die met de dopeling bij het doopvont staan. Dit zijn kleinschalige momenten in de weidse setting van het schip.

Kleinschaligheid wordt in het zuiderkoor gecommuniceerd doordat er een kleinschalige opstelling is gemaakt in de fysieke liturgische ruimte. Kleinschaligheid wordt in de diensten in het schip vooral gecommuniceerd door een kleinschalige compositie van personen die vanaf medium tot weinig afstand in beeld gebracht worden.

7.3. Afstand

Veel afstand, met name tot de voorganger of het centrale focuspunt in de ruimte wordt vooral verbonden met transcendentie. Weinig afstand wordt vooral met immanentie verbonden.

7.3.1. Veel afstand

In de fysieke ruimte van de Jacobikerk is de afstand tussen de kerkgangers en de predikant een factor van belang, doordat kerkgangers zowel over de lengte van het schip als in de breedte van het transept van deze grote hallenkerk verspreid kunnen zitten. In de onderzochte livestreamdiensten is de ervaring van afstand wezenlijk anders dan in het fysieke kerkgebouw. Het aspect afstand speelt in de vier onderzochte diensten telkens een andere rol.

Door de kleinschalige setting in het zuiderkoor in dienst 1 en 2 speelt afstand als aspect dat met transcendentie verbonden kan worden eigenlijk geen rol. Dit is een groot contrast met de rol die afstand speelt in de fysieke ruimte van kerkdiensten in de periode voorafgaand aan de coronapandemie.

In dienst 3 en 4 wordt het aspect afstand vooral zichtbaar in overzichtsbeelden van de kerkruimte. Er is geen sprake van long-shots waarbij de volle lengte van de kerk zichtbaar is en er zijn geen beelden waarbij er een heel erg grote afstand is tussen camera en predikant.⁸⁵ Het aspect afstand wordt in de diensten in het schip vooral door de overzichtsbeelden van veraf gecommuniceerd.

7.3.2. Weinig afstand

Vooraf in de diensten in het zuiderkoor speelt het aspect weinig afstand een belangrijke rol. Dit heeft allereerst te maken met de kleinschalige setting, waardoor er geen grote afstanden onderling zijn. Daarnaast zijn er ook geen beelden van veraf. Bij dienst 1 is er een vaste camerapositie van medium afstand en in dienst 2 wordt deze positie afgewisseld met beelden van dichterbij. Door de twee verschillende cameraposities in dienst 2 is er iets meer dynamiek in de afstandsbeleving dan in dienst 1. Van veel afstand is echter geen sprake.

Een opvallende gewaarwording vond ik de wijze waarop de doop in beeld gebracht wordt in dienst 3. Er is bij elke dopeling eerst een overzichtsbeeld op het moment dat de naam van het kind wordt genoemd. De ouders zie je vervolgens met de dopeling naar de doopvont lopen. Bij de doopvont wisselt het beeld naar een close-up van de doop. Als kijker maak je met de ouders daardoor een beweging naar de doopvont, waardoor je als kijker als het ware er bovenop staat. De geringe afstand

⁸⁵ Bij diensten die buiten de onderzochte periode vallen is er overigens wel sprake van dergelijke beelden. Er is namelijk op het orgel een extra camera gemonteerd waarmee beelden van de volle lengte van de kerk gemaakt worden. Deze zijn dan ook sterker te verbinden met afstand als aspect van transcendentie dan in de onderzochte diensten. Zie bijvoorbeeld de morgendienst van zondag 30 oktober 2022, https://www.youtube.com/watch?v=zDRvf7poaUg&ab_channel=JacobikerkUtrecht, voor het laatst geraadpleegd 23-11-2022

viel verder op bij de muziekgroepsetting van de muzikanten, die hierboven evenals het moment bij de doopvont genoemd werd bij het aspect kleinschaligheid.

Afstand en nabijheid ten opzichte van de predikant, een paradox bij een dienst op afstand

Er is een vreemde contradictie als het gaat om de verhouding tussen afstand en nabijheid bij livestream diensten. De ervaren afstand van een dienst die op afstand wordt meebeleefd kan zomaar kleiner zijn dan de ervaren afstand bij een dienst die in het fysieke kerkgebouw wordt bijgewoond. In het interview noemde ds. De Hek dat hij van gemeenteleden terug hoorde dat zij het zo fijn vonden dat ze hem via livestream zo goed konden zien en horen. Vanaf een groot deel van de plaatsen in het fysieke kerkgebouw is er een flinke afstand tot de plaats waar de predikant staat. In de onderzochte diensten is de predikant als hij aan het woord vrijwel altijd mid-close of close-up gefilmd en een enkele keer van iets verder weg. De beelden waarbij de predikant van zo dichtbij in beeld gebracht wordt, zijn op het eerste gezicht duidelijk te verbinden met het immanente aspect van ruimte.

Ik zie wel verschillen tussen de massieve katheders die iets afstandelijker oogt in dienst 4 en de lichtere katheders in de overige diensten. Verder valt op dat in dienst 3 de afstand tussen camera en predikant, op momenten dat deze aan het woord is over het geheel genomen groter is dan in dienst 4. Hierdoor worden in dienst 3 bij beelden waar de predikant het centrale subject is, veel vaker meerdere aspecten die te verbinden zijn met immanentie (zoals mensen die in beeld zijn, de liturgische tafel en de bloemen op de tafel als ruimtelijke expressie van de diaconale taak), maar ook aspecten van transcendentie (zoals verticaliteit, invallend zonlicht, uitgestrektheid en symboliek) gecommuniceerd dan in dienst 4.

7.4. Plek geestelijkheid

In het theoretische kader gebruik de term plek geestelijkheid. Dit is in protestantse setting misschien een wat vreemde woordkeuze. Ik heb dit aspect primair betrokken op de ruimtelijke positie van de predikant. Als deze duidelijk afgezonderd is van de rest van de gemeenschap is dit meer te verbinden met transcendentie als deze plek tussen de andere kerkgangers is, meer met immanentie.

7.4.1. Aparte plaatsen voor geestelijkheid

Voor alle vier de diensten geldt dat op bijna alle momenten waarop de predikant in beeld is, hij achter de katheders staat. De katheders is echter geen plek die exclusief is voorbehouden aan de predikant, maar wordt ook gebruikt door andere gemeenteleden die een rol in de dienst hebben,

7.4.2. Plek geestelijkheid tussen andere gelovigen

In dienst 1 en 4 is het op een aantal momenten zichtbaar dat de predikant tussen de andere gelovigen zit. Dit is te verbinden met het immanente aspect. In dienst 2 en 3 zie je de predikant niet tussen andere gelovigen zitten. In dienst 1, 3 en 4 gaat de predikant voor de katheders staan om een gesprek te voeren met de kinderen. Dit verbind ik ook met dit immanente aspect. In dienst 1 en 2 lijken er geen kinderen in de kerk aanwezig te zijn en in dienst 3 en 4 wel.

Van kansel naar katheders

De kansel wordt in de onderzochte diensten niet gebruikt. Het gebruik van een katheders in plaats van de kansel is eerder te verbinden met immanentie dan met transcendentie. In de fysieke ruimte van de Jacobikerk is de kansel een belangrijk visueel focuspunt. Het was in kerkdiensten voorafgaand aan de coronapandemie de toegewezen plek voor de predikant tijdens de dienst. In het interview met ds. De

Hek kwam naar voren dat het niet gebruiken van de kansel op het moment dat er een kleinere groep mensen in de kerk aanwezig was zowel een intuïtieve als een functionalistische keuze was.

In de onderzochte livestreams wordt de kansel niet gebruikt en is de kathedr die daarvoor in de plek komt niet het exclusieve domein van de predikant. Zeker in de vieringen in de kapel is de rol die andere gemeenteleden vervullen achter hetzelfde kathedr als de predikant opvallend. Bij de diensten in het schip is de rol van de andere gemeenteleden weer kleiner.

Er vindt op dit aspect een opvallend grote verschuiving in de liturgische praktijk plaats wat betreft de rol van de predikant en de fysieke positie van de predikant. Deze verplaatsing van de hoge kansel, die als exclusief domein van de predikant te beschouwen is, naar een gelijkvloerse kathedr waar de predikant plek maakt voor andere gemeenteleden voor hun inbreng in de liturgie, is een verschuiving op de lijn van transcendentie naar immanentie.

Wat mij bij die verplaatsing van kansel naar kathedr opviel was de inbreng van vrouwen in de liturgie in de onderzochte diensten vanaf dezelfde plek als de predikant. Ik moest hier denken aan de stellingname van Roxanne Mountford die de kansel ziet als een *gendered space* die associaties oproept met mannelijkheid en macht.⁸⁶ Eeuwenlang is deze kansel in de Jacobikerk vrijwel exclusief het domein van mannen geweest. Juist op dit aspect zijn de panelen in deze gemeente aan het schuiven. In de ontwikkeling van mijn *theoretical framework* met betrekking tot transcendentie en immanente aspecten is dit gender-aspect eigenlijk niet aan de orde geweest. De connectie tussen aspecten van immanentie en transcendentie en gender is een aspect dat verdere studie behoeft, maar buiten de scopus van dit onderzoek valt.

7.5. Focuspunten

In de literatuur wordt een heel duidelijk ruimtelijk focuspunt als een centraal geplaatst altaar of kansel meer verbonden met transcendentie dan met immanentie. Flexibele focuspunten of meerdere focuspunten vooral met immanentie. Bij de livestreams blijkt er nog een derde categorie te zijn en dat is een tijdelijk focuspunt.

Duidelijk focuspunt

Bij de diensten in het zuiderkoor is het kruis op de achterwand onmiskenbaar het focuspunt. Dit is het sterkste bij dienst 1 en bij de beelden op medium afstand in dienst 2, doordat bij deze beelden het kruis midden in het beeld zichtbaar is. Zo'n expliciet centraal focuspunt is te verbinden met het transcendentie aspect van ruimte. Bij dienst 2 is er in vrijwel dezelfde setting, door de wisseling tussen twee frames sprake van andere focuspunten, de liturgische tafel met de daarop geplaatste objecten en de kathedr, naast het kruis als centraal focuspunt.

Geen duidelijk focuspunt

Bij dienst 3 en 4 is er in de overzichtsbeelden van de viering geen duidelijk visueel focuspunt. De kansel vraagt in de fysieke kerkruimte van de Jacobikerk min of meer vanzelf de aandacht, maar doordat de kansel niet gebruikt wordt in de onderzochte diensten verzwakt dit effect. De kathedr werkt door bescheiden omvang en hoogte in combinatie met de andere focuspunten die aanwezig zijn niet als centraal focuspunt. Het gebrandschilderde middelste raam van het koor vraagt ook aandacht maar is toch vooral op de achtergrond aanwezig. De liturgische tafel in dienst 3 staat op de as van de

⁸⁶ Roxanne Mountford, *The Gendered Pulpit: Preaching in American Protestant Spaces*, Studies in rhetorics and feminisms (Carbondale: Southern Illinois University Press, 2003).

liturgische ruimte, maar staat eigenlijk ongebruikt. Deze is daardoor niet het centrale focuspunt. In dienst vier staat er een lange avondmaalsstafel in de overzichtsbeelden op de achtergrond en is daardoor geen vast focuspunt in de ruimte. De aanwezigheid van meerdere focuspunten is te verbinden met het immanente aspect van ruimte.

Tijdelijke focuspunten

Hoewel er bij dienst 3 en 4 er geen vast focuspunt is, zijn er wel degelijk elementen in de ruimte die tijdelijk als focuspunt fungeren. In dienst 4 fungeert het avondmaalsstel op momenten dat erop ingezoomd wordt tijdens onder andere de preek, als tijdelijk focuspunt. Ook de doopvont tijdens de doopbediening in dienst drie wordt door de in beeld gebrachte ruimtelijke bewegingen en door de wisselingen in cameraperspectief tussen verder weg en dichterbij tijdens dit deel van de dienst een ruimtelijk focuspunt. Daarnaast fungeren andere objecten wanneer er op ingezoomd wordt op dat moment als ruimtelijk focuspunt. Dit geldt in dienst 3 bijvoorbeeld voor de liturgische tafel als geheel met bloesemtak, kanselbijbel en bloemenvaas en voor de elementen op deze tafel afzonderlijk.

Aan de hand van deze voorbeelden is vast te stellen dat het focuspunt in de virtuele liturgische ruimte niet een vast gegeven is, maar een dynamisch aspect dat kan wisselen afhankelijk van de wisseling in onderwerp, afstand en kadering van het beeld. Daarnaast fungeert de persoon van de predikant wanneer op hem wordt ingezoomd als ruimtelijk focuspunt.

7.6. Symboliek

In de literatuur iconische objecten of afbeeldingen en rijkdom in symboliek vooral verbonden met transcendentie. Soberheid wordt bij Torgerson verbonden met immanentie, maar dit aspect kan ook meer verbonden zijn met transcendentie.

7.6.1. Iconen

Avondmaalsstel

In dienst 4 is de avondmaalsstafel en dan vooral het avondmaalsstel een belangrijk symbool. Dit avondmaalsstel is te beschouwen als een evident symbool voor de gemiddelde protestant. Zelfs als het nog niet evident was waar dit symbool voor staat wordt dit symbool wel evident door de verbinding tussen woord en beeld tijdens de preek. Het object van het avondmaalsstel krijgt in deze dienst visueel een heel centrale plek. De viering van het sacrament wordt daarentegen niet in beeld gebracht doordat de livestream bewust beëindigd wordt voor het deel van de dienst waarin het avondmaal gevierd wordt. Aangezien het in dit onderzoek gaat om de *internet screen spaces* van de livestream laten we deze keuze om de livestream voor de viering van het avondmaal af te sluiten, hoewel er genoeg over te theologiseren valt ook vanuit ruimtelijk perspectief, verder voor nu buiten beschouwing. Wel merk ik op dat juist doordat het breken en delen van het brood en het drinken van de wijn niet in beeld gebracht worden, het object van het avondmaalszilver pars pro toto een grote geladenheid krijgt.

Rijkdom in symboliek

Dienst 3 is opvallend in de rijkdom in symboliek die in deze livestream verbeeld wordt. Er zijn namelijk relatief veel symbolen die verbeeld worden, zeker als je dit vergelijkt met de soberheid in dienst 1 en 2, maar ook in vergelijking met dienst 4. Allereerst vallen aan het begin van dienst 3 de details van het orgel op zoals de bazuinende engelen met palmtakken. Daarnaast vallen de objecten op de liturgische tafel op: de kanselbijbel, de vaas met bloemen en de bloesemtakken. De betekenis van de bloesemtakken wordt uitgelegd bij het kindermoment, waarbij eveneens de palmpasestok en het

kruis met afbeeldingen voor het kinderproject aan de orde komen. Verder is de doopvont een belangrijk symbolisch object. Daarnaast vallen details van het fysieke kerkgebouw op zoals muurschilderingen en de details van het koorhek doordat de predikant doorgaans van iets meer afstand wordt gefilmd dan in de andere drie onderzochte diensten.

Kanselbijbel

Tijdens het interview vertelde ds. De Hek hoe hij op de zondagmorgen van de eerste dienst na het ingaan van de lockdown, voorafgaand aan de dienst zelf de kanselbijbel van de preekstoel heeft getild en naar het zuiderkoor heeft gebracht. Een keuze, zo vertelde hij, die vooral intuïtief gemaakt werd. Deze verplaatsing van deze Bijbel van de kansel, normaal gesproken het centrum van de liturgie in de liturgische praktijk van de Jacobikerk, naar de liturgische tafel in het zuiderkoor en later in het schip, in combinatie met de prominente plek die deze Bijbel kreeg op de liturgische tafel geven aan hoe belangrijk deze Bijbel als symbool is. Ik zie deze kanselbijbel als iconisch object en verbonden met het transcendente aspect van ruimte. Dit wordt zowel bij stream 1,2 en 3 in de livestreams geaccentueerd door beelden waarbij het zonlicht op de Bijbel valt en in dienst 3 ook in het bijzonder door de close-up beelden van deze Bijbel. Zie figuur 7.

Figuur 7: Beeld liturgische tafel dienst 3

7.6.2. Soberheid in symboliek

Voor dienst 1,2 en 4 geldt dat er niet veel symbolen zijn. Torgerson verbindt soberheid en weinig symboliek met immanentie. In het theoretisch kader nuanceerde ik deze verbinding al. De soberheid van dit kerkgebouw en de soberheid van kerkgebouwen in de gereformeerde traditie in brede zin, heeft mijns inziens juist alles te maken met Gods transcendentie. Juist vanwege Gods transcendentie en het principe dat het eindige het oneindige van God niet kan verbeelden is de gereformeerde traditie zo terughoudend in symboliek.

7.7. De gemeenschap staat centraal

De centraliteit van de gemeenschap is een aspect dat meer met immanentie verbonden is.

De mate waarin mensen in beeld worden gebracht verschilt per dienst. Bij de 1^e dienst is een klein aantal mensen aanwezig, maar deze zitten en staan gedeeltelijk of helemaal in beeld. Opvallend is dat in dienst 2 mensen niet in beeld komen tenzij zij een bepaalde taak hebben. Alleen mensen die het woord doen en achter de kathedraal staan en daarnaast de vier zangers als er koorzang aan bod komt,

worden in beeld gebracht. Het verschil in beleving van het gemeenschapsaspect tussen dienst 1 en 2 zit vooral in de setting, waarbij er is gekozen om mensen buiten het kader van het beeld te laten plaatsnemen als zij geen specifieke taak hebben. Deze twee settings geven een wezenlijk verschil in de beleving van het gemeenschapsaspect. Dit merk je nadrukkelijk bij onderdelen van de dienst waar de gemeente actief participeert, zoals bij gemeentezang en het gezamenlijk hardop uitspreken van de geloofsbelijdenis. Het gemeenschapsaspect is visueel namelijk niet aanwezig op deze momenten. In de andere 3 diensten komen er wel mensen in beeld op momenten dat zij geen specifieke taak hebben. Ook valt op dat mensen bij bepaalde liturgieonderdelen gaan staan of bijvoorbeeld hun handen vouwen bij de gebeden.

In dienst 3 speelt het gemeenschapsaspect op een andere manier een rol, omdat het een doopdienst betreft. Allereerst is er bij dienst 3 een behoorlijk gevuld voorschip. Bij de geloofsbelijdenis en de doopgeloofte door de gemeente ligt er heel duidelijk een accent op de geloofsgemeenschap. Doordat de gemeente in beeld is en dit van achteren gefilmd wordt, overigens in combinatie met de woorden van de predikant die de gemeenschap in de kerk en thuis benadrukt, word je als kijker deel van deze belijdende gemeenschap in het fysieke kerkgebouw. In dienst 4 zitten de mensen veel meer verspreid over de ruimte, waardoor de gemeenschapsbeleving minder is dan in dienst 3.

Figuur 8: Beeld geloofsbelijdenis dienst 2

Figuur 9: Beeld geloofsbelijdenis dienst 3

7.8. De diaconale taak krijgt ruimtelijke expressie

De ruimtelijke expressie is een aspect dat meer verbonden is met immanentie.

In het interview met ds. De Hek antwoordde hij op mijn vraag of er ook sprake is van een ruimtelijke expressie van de diaconale taak van de gemeente, dat de diaken die de collectemededeling doet te zien is als *embodiment* van deze diaconale taak. Daarnaast zijn de QR-codes voor de collecte die als element wordt ingevoegd in het beeld van de livestream en de bloemen voor de bloemengroet te zien als een ruimtelijke expressie van de diaconale taak in de virtuele liturgische ruimte.

Hoewel ik zelf op basis van de livestreams in eerste instantie geen verbinding had gelegd tussen de liturgische tafel en de diaconale taak, is deze er wel degelijk te leggen. In zijn artikel over betekenislagen van het kerkgebouw verbindt Gerard Lukken de centrale plek van het altaar in de kerkruimte met de diaconale dimensie van kerkruimte.⁸⁷ Hoewel er natuurlijk een theologisch onderscheid is tussen altaar en avondmaalstafel, en de liturgische tafel in de onderzochte livestreamdiensten niet als avondmaalstafel gebruikt wordt, zou ik deze tafel in de onderzochte livestreamdiensten wel willen verbinden met de beoogde openheid van de tafelgemeenschap rond Christus en het door Lukken genoemde paradigma van de diaconie: liefde zonder onderscheid. De diaconale presentie is in elk van de vier onderzochte diensten op vergelijkbare manier gecommuniceerd.

7.9. Leegte

Leegte kan afhankelijk van de context meer met transcendentie dan met immanentie verbonden zijn. Als het gaat om leegheid als aspect van immanentie heeft het bij Torgerson te maken met soberheid en dit is een aspect dat hij met immanentie verbindt. Leegheid kan ook met transcendentie verbonden zijn zo stelde ik in het theoretisch kader vast aan de hand van Daelemans en Palasmaa.

Lefebvre benoemt dat leegheid en volheid bij monumentale ruimte gelijktijdig een rol spelen. Hij noemt als voorbeeld een schip van een kerk dat een grote lege ruimte lijkt, maar gelijktijdig gevuld is van betekenis.⁸⁸ In boeken over kerkarchitectuur zie je over het algemeen foto's van lege kerkinterieurs.⁸⁹ Die leegheid heeft vaak een bepaalde verstilde schoonheid. Het is denk ik juist die leegheid van zo'n ruimte die gelijktijdig een transcenderende volheid impliceert.

Bij dienst 1 en 2 mochten er vanwege de coronamaatregelen nauwelijks mensen in de kerk aanwezig zijn. Het kleine groepje wat er wel was verzamelde zich in het zuiderkoor van de kerk. Dit betekent dat er op dat moment tijdens de dienst een totaal leeg kerkschip was. Deze leegte van het schip van de kerk wordt niet in beeld gebracht. Dienst 3 was een doopdienst in het schip van de kerk. Er wordt een beperkt deel van het schip in beeld gebracht, maar dat deel is behoorlijk gevuld met mensen. Bij dienst 4 zie je relatief weinig mensen die op geruime afstand van elkaar zitten.

Bij zowel dienst 1 als dienst 4 vallen de lege stoelen op. Deze lege stoelen zou ik niet verbinden met leegte als aspect van transcendentie. De twee of drie lege stoelen die bij dienst 1 heel prominent in beeld zijn zie ik als lege plekken waar eigenlijk mensen hadden moeten zitten. De lege stoelen in deze

⁸⁷ Lukken schrijft met een beroep op de duiding van de open tafelgemeenschap bij Schillebeeckx het volgende: "Die ruimtelijke verbondenheid met de diaconie ging verloren vanaf de periode van de oudchristelijke basiliek. Maar op een of andere wijze bleef zij virtueel aanwezig en stond de ruimte tensief gericht op deze diaconie. Centraal in de ruimte stond immers steeds het altaar als bron-actant gericht op de presentie van de ritueel-liturgische performance van de eucharistie, die teruggaat op het laatste avondmaal en de tafelgemeenschap van Jezus met zijn leerlingen én met tollenaars en zondaars. Schillebeeckx merkt op dat deze tafelgemeenschap met tollenaars en zondaars niet een los aanhangsel is van zijn verkondiging, maar daarin een centrale plaats heeft. Het betreft een paradigma en kernsymbool van het rijk Gods. Aldus is het kerkgebouw in zijn gerichtheid op de ritueel liturgische performance onontkoombaar gericht op dit paradigma van diaconie: van liefde zonder onderscheid." Lukken Gerard, 'Betekenislagen van het kerkgebouw: een benadering vanuit de recente tensieve semiotiek', *Jaarboek voor liturgie-onderzoek*, nr. 24 (2008): 137. Edward Schillebeeckx, *Jesus: An Experiment in Christology*, vol. VI, *The Collected Works of Edward Schillebeeckx* (London: Bloomsbury T & T Clark, 2014), 186–93. Ds. De Hek was in het interview overigens ambivalent in zijn beantwoording op mijn vraag of de in de livestream gebruikte tafel als avondmaalstafel gezien moest worden of niet.

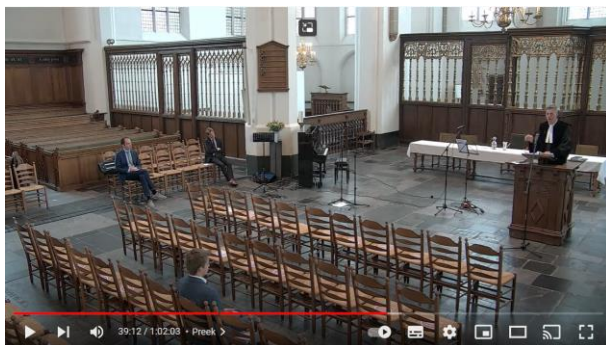
⁸⁸ Lefebvre, *The production of space*, 222.

⁸⁹ Bijvoorbeeld Torgerson, *An Architecture of Immanence*; Jeanne Halgren Kilde, *Sacred Power, Sacred Space, An Introduction to Christian Architecture and Worship* (Oxford University Press, 2008); Regnerus Steensma en Justin E. A. Kroesen, red., *Protestantse kerken: hun pracht en kracht*, 2. dr (Gorredijk: Bornmeer, 2014).

dienst verbind ik daarom met het immanente aspect van de centraliteit van de gemeenschap. In de livestream van dienst 4 zijn er verschillende overzichtsbeelden van het schip waarop je veel lege stoelen ziet en een klein aantal mensen verspreid over de ruimte, terwijl er iemand achter de kathedraal staat. Deze leegheid verbind ik niet met transcendentie omdat in deze beelden personen, zowel op de stoelen als de persoon achter de kathedraal, meer de aandacht vragen dan de ruimte zelf. Dus hier ligt er eerder een link met het immanente aspect van de gemeenschap.

Figuur 10: Beeld tijdens gebeden dienst 1

Figuur 11: Beeld lege stoelen tijdens preek dienst 4

Het aspect leegheid verbind ik bij de onderzochte livestreams wel aan transcendentie bij beelden waarop de ruimtelijkheid van de kerkruijme zichtbaar is, zonder dat er mensen in beeld zijn of zonder dat de mensen die in beeld zijn de aandacht trekken. Zie bijvoorbeeld Figuur 1 en Figuur 5.

Rommeligheid

Een andere observatie is dat de ervaring van leegte als aspect van transcendentie wordt belemmerd door rommeligheid. Dit zie je met name terug in overzichtsbeelden in dienst 3 en 4. Zo doet bij het overzichtsbeeld van het liturgisch centrum in dienst 4 het beeld rommelig aan door de piano, de kabels, de microfoons en de lege stoelen prominent in beeld. Ik ervaar hier een contrast tussen enerzijds de gestyleerdheid van de avondmaaltafel in combinatie met de soberheid van de ruimte en anderzijds de rommeligheid die er is door de muziekstandaarden, snoeren, microfoons, de achterkant van de piano en de bloemen in een hoekje naast de piano.

Ik zou deze rommeligheid willen verbinden met wat Mary Douglas 'Matter out of place' noemt.⁹⁰ Deze rommeligheid trekt door het medium livestream meer de aandacht dan wanneer je zelf fysiek aanwezig zou zijn in het kerkgebouw. Bij de beelden van deze livestream ervaar ik deze rommeligheid als niet passend bij de ruimte en ik zie deze rommeligheid ook als stoorzender dan wel belemmering voor de ervaring van transcendente aspecten van de liturgische ruimte.

7.10. Licht

Gedimd mysterieus licht wordt meer verbonden met transcendentie dan met immanentie. Bij Torgerson wordt helder licht verbonden met immanentie. In het theoretisch kader benoemde ik al aan de hand van onder andere Daelemans en Ratzinger dat deze eenduidige verbinding verre van vanzelfsprekend is zeker niet als dit heldere licht afkomstig is van de zon. Dan is er juist eerder een verbinding met het transcendente te leggen.

7.10.1. Gedimd licht

In geen van de onderzochte diensten is er sprake van gedimd of mysterieus licht. In dienst 2 branden er wel kaarsen, maar door het overvloedige daglicht is dit niet te verbinden met een mysterieuze sfeer. Het overvloedige daglicht heeft ongetwijfeld te maken met het tijdstip van de dienst en het weer buiten op de betreffende zondagen.

7.10.2. Helder licht

Er lijkt in de opnames van dienst 1 en 2 geen sprake te zijn van kunstlicht. Het daglicht speelt daardoor een belangrijke rol. De ramen komen bij deze diensten niet in beeld, maar je ziet dat het daglicht van boven door de ramen valt. Bij Lefebvre worden ramen net als deuren verbonden met de binnen-buiten oppositie. Waar muren een harde grens tussen binnen en buiten vormen en deuren te beschouwen zijn als openingen in deze grens, vormen (gesloten) ramen in zekere zin een zachte grens, of een dunne lijn tussen binnen en buiten.⁹¹

In de diensten in het zuiderkoor komen de ramen niet in beeld. Wel zie je het zonlicht binnenvallen door de ramen. Bij de onderzochte diensten in het schip van de kerk komen er wel ramen in beeld. Maar het is niet zo dat je in de beelden van de onderzochte livestream door de ramen een blik op buiten krijgt. Je ziet ook duidelijk dat de ramen hoog boven de grond beginnen. Dus vanaf de straat kan er door de ramen ook niet naar binnen gekeken worden. De ramen fungeren hier niet als vensters op wat buiten het kerkgebouw gebeurt en visa versa, zoals dat bijvoorbeeld het geval is bij een kerkgebouw als Kruispunt Vathorst.⁹² In dat geval zou de functie van ramen eerder te verbinden zijn met het immanente aspect van de missionaire en diaconale taak die de kerk heeft in deze wereld. De ramen met het fraaie invallend licht in de Jacobikerk zou ik daarentegen juist met transcendente aspect verbinden.

In de diensten in het zuiderkoor zie je duidelijk hoe het daglicht weerspiegelt in de koperen kaarsenkroon en hoe in de loop van de dienst de lichtinval verandert. Zo zie je in dienst 1 dat de personen achter de kathedraal aan het einde van de dienst duidelijk in het zonlicht staan. Bij dienst 3 en 4 zie je het licht veel duidelijker naar binnenvallen door de ramen. Daarnaast zie je brandende kroonluchters met elektrische verlichting. Deze verlichting met de kroonluchters is eerder met

⁹⁰ Ben Campkin, 'Placing "Matter Out of Place": Purity and Danger as Evidence for Architecture and Urbanism', *Architectural Theory Review* 18, nr. 1 (april 2013): 46–61, <https://doi.org/10.1080/13264826.2013.785579>.

⁹¹ Lefebvre, *The production of space*, 209–10.

⁹² Zie <https://architectenweb.nl/nieuws/artikel.aspx?ID=46900> geraadpleegd op 3-11-2022

transcendentie dan met immanentie te verbinden. Dit heeft er alles mee te maken dat dit type geelkoperen kroonluchters kenmerkend is voor veel oude kerken en daarom te maken heeft met de transcenderende kwaliteit van dit kerkgebouw.

7.11. Conclusie hoofdstuk 6 en 7

Op basis van het begrip mise en scene werd vastgesteld dat niet alleen het gebouw zelf maar ook de setting in het gebouw van invloed zijn op de communicatie van immanente en transcendente aspecten van ruimte. Vanuit de aspecten van monumentale ruimte kan geconcludeerd worden dat niet alleen de ruimte zelf en objecten in de ruimte, maar ook zeker de personen en het geheel van de liturgische praktijk in het fysieke kerkgebouw van invloed zijn op de communicatie van immanente en transcendente aspecten van ruimten.

Van de aspecten die meer met transcendentie dan met immanentie verbonden zijn, (verticaliteit, uitgestrektheid, veel afstand, aparte plaatsen voor geestelijkheid, iconen, centraal focuspunt en gedimd licht) valt op dat het aspect gedimd licht geheel ontbreekt. De andere aspecten komen in de onderzochte diensten wel allemaal aan bod. Er is sprake van een opvallende verschuiving met betrekking van meer transcendente naar meer immanent op de aspecten afstand, verticaliteit/horizontaliteit, plaatsen voor de geestelijkheid en focuspunten in de onderzochte diensten met betrekking tot de liturgische praktijk voor corona. Dit komt afgezien van de kleinschalige opzet vanwege het geringe aantal deelnemers dat aanwezig mocht zijn, vooral doordat de kansel plaats maakt voor een kathedraal die door meerdere personen gebruikt wordt en doordat daarnaast de liturgische tafel met de daarop geplaatste objecten mede beeldbepalend wordt.

Aspecten die meer met transcendentie verbonden zijn worden vooral gecommuniceerd door beelden van wat grotere afstand. Voor de liturgische setting in het zuiderkoor geldt dat de transcendente aspecten hoogte, uitgestrektheid en helder licht, veel impliciet gecommuniceerd worden dan bij de setting in het schip van de kerk. Voor het aspect iconen geldt dat dit zowel door beelden van meer afstand als door op het object ingezoomde beelden gecommuniceerd wordt. Verder valt op dat rommeligheid belemmerend kan zijn voor de communicatie van transcendente aspecten van de fysieke liturgische ruimte in de virtuele liturgische ruimte.

Van de aspecten die meer met immanentie dan met transcendentie verbonden zijn (horizontaliteit, kleinschaligheid, weinig afstand, plek geestelijkheid tussen andere gelovigen, meerdere focuspunten, de centraliteit van de gemeenschap en de ruimtelijke expressie van de diaconale taak) geldt dat deze voor een groot deel verbonden zijn met personen, de plek van personen in de ruimte en hoe deze personen in beeld zijn gebracht. Het gaat dan vooral om de aspecten kleinschaligheid, weinig afstand en de plek van de geestelijkheid tussen andere gelovigen.

De ruimtelijke expressie van de diaconale taak wordt zowel gecommuniceerd door beelden van de persoon van de diaken, van de liturgische tafel, van de bloemengroet en van een QR-code als ingevoegd element in de *internet screen-space* als een combinatie van bovengenoemde aspecten. Met betrekking tot het punt meerdere focuspunten, valt op dat in de livestream er wisselende focuspunten zijn die afhankelijk van het visuele focuspunt meer met immanentie dan met transcendentie te verbinden zijn.

De aspecten die afhankelijk van de context worden verbonden aan immanentie dan wel transcendentie (soberheid, helder licht en leegte) worden in de context van de onderzochte livestreamvieringen door mij alle drie met transcendentie verbonden. Het invallende zonlicht, de soberheid en het in de onderzochte livestreams zeer beperkt gecommuniceerde aspect iconische leegte zijn namelijk alle drie te verbinden met de transcenderende kwaliteit van dit kerkgebouw.

Aan de categorie aspecten die afhankelijk van de context meer met immanentie dan wel transcendentie verbonden kunnen worden is op basis van de onderzochte streams de categorie objecten toe te voegen. Uit de onderzochte diensten in combinatie met het interview komt een opvallend gebruik van objecten uit het dagelijks leven die verplaats worden naar de liturgische tafel naar voren. Deze aspecten zouden zowel meer met immanentie als met transcendentie verbonden kunnen worden.

8. Theologische reflectie

In dit hoofdstuk worden een aantal observaties met betrekking tot de onderzochte livestreams theologisch verder uitgediept. Ik kies hier ervoor om niet alle aspecten van communicatie van immanente en transcendente aspecten te bespreken, maar in te zoomen op een aantal opvallende details.

8.1. Livestream en de verbeelding van Gods transcendentie en immanentie

In mijn analyse van de vierde livestreamdienst leg ik een link tussen de verticaliteit van de pijpen van het Garrels Meere orgel in de Jacobikerk en de transcendentie van God. En bij de analyse van de akoestische aspecten van de virtuele liturgische ruimte benoem ik dat de grootsheid van de klank van dit grote orgel eerder te verbinden is met transcendentie dan de klank van het kleine orgelpositief dat gebruikt wordt in dienst 2 in het zuiderkoor. Als ik met een kritische blik naar deze observatie over beeld en klank van het orgel en de verbinding met Gods transcendentie kijk, dan zie ik een fundamenteel probleem. Er zit namelijk een enorme discrepantie tussen de beperkte grootsheid van dit instrument en de ongemeten grootsheid van God.

Het is problematisch om elementen van de virtuele liturgische ruimte zondermeer met de transcendentie van God te verbinden. Gods transcendentie is namelijk juist dat aspect van het wezen van God dat ons zintuigelijk- en cognitief vermogen en onze verbeelding te boven gaat. Is het dan wel legitiem dat ik in dit onderzoek beelden van een livestream verbind met Gods transcendentie en immanentie? De livestream schiet onmiskenbaar tekort in teken en verbeelding van het wezen van God en kan dan ook nooit recht doen aan wie God werkelijk is.⁹³ Dit geldt eveneens voor immanentie, juist omdat immanentie en transcendentie niet los verkrijgbaar zijn. De verhouding tussen de aspecten van ruimte die met de transcendentie dan wel de immanentie van God verbonden zie ik als metaforisch van karakter. Het metaforische karakter betekent naast de verbinding die er gelegd wordt tussen een bepaald ruimtelijk aspect en hoe God is, gelijktijdig dat dit aspect van ruimte niet gelijk is aan het wezen van God. Dit geldt voor een livestream evenzeer als voor fysieke liturgische ruimte. De meest esthetische livestream noch de architectuur van de imposantste kathedraal kan recht doen aan het wezen van God. Toch kan je volgens Raschok zeggen dat een kerkruijme sporen van God draagt.⁹⁴ En op dezelfde manier kan dit over de virtuele liturgische ruimte van een livestream gezegd worden. De virtuele liturgische ruimte draagt sporen van God die onder andere te duiden zijn met behulp van de termen immanentie en transcendentie.

8.2. Binnen-buiten oppositie, de nartex van de virtuele liturgische ruimte

Met betrekking tot de binnen-buitenoppositie stelden we vast dat de drempel tot de virtuele liturgische ruimte aandacht verdient. Dit is van belang vanwege het immanente aspect van de lage

⁹³ Ik moest daarbij denken aan het lied "Wie is het, die zo hoog gezeten, zo diep in 't grondeloze licht, van tijd noch eeuwigheid gemeten, bestaan kan zonder tegenwicht?" Een tekst van Martinus Nijhoff gebaseerd op het einde van het eerste bedrijf van *Lucifer* van Joost van den Vondel. Deze tekst gaat onmiskenbaar over Gods transcendentie en benoemt hoe tong, teken en verbeelding tekortschieten om te duiden wie God is en dat het zien van God perk en peil van ons vermogen zou overschrijden. En hoewel het gedicht van Nijhoff thematiseert dat tong en teken geen recht kunnen doen aan het wezen van God, geeft dit gedicht wel degelijk woorden aan hoe God is. Wat mij betreft is er een analogie tussen de wijze waarop een tekst als dit gedicht naar het wezen van God verwijst en hoe aspecten van liturgische ruimte naar het wezen van God verwijzen.

⁹⁴ Klaus Raschok, *Die Sprache des Kirchenraumes*

drempel tot de virtuele liturgische ruimte van een livestreamdienst op YouTube. Eerder beschreef ik de ervaring van het betreden van de fysieke ruimte van de Jacobikerk voor een kerkdienst op zondagmorgen. Daarin zit een duidelijk drempelmoment.⁹⁵ Ik denk dat het beeld van een fysiek drempelmoment, van een voorportaal of nartex helpt om na te denken over de vormgeving van het begin en einde van een livestream. Juist vanwege de fluïde grenzen van de virtuele liturgische ruimte die te verbinden zijn met immanentie, denk ik dat het van belang is dat er bij de start van een stream aandacht is voor de transcendente aspecten van de liturgische ruimte.

8.3. Licht en impliciete communicatie van het transcendente

In alle vier de diensten koppelde ik het invallende licht aan de transcendentie van God. Dat het licht dat de kerk binnenvalt in de beelden van de onderzochte livestreams opvalt is niet verwonderlijk. Dit licht heeft vanwege de architectuur van het kerkgebouw met de hoge ramen in het hoogkoor en de twee zijkoren invloed op de fysieke kerkruimte. Het is een kerkgebouw dat georiënteerd is. Het gebouw is gericht op het oosten en dus speelt bij een kerkdienst op zondagmorgen het zonlicht een rol. Bij de observatie van dienst 1 en 2 in het zuiderkoor van de kerk observeerde ik hoe de hoogte van het de kerk en de hoge vensters waardoor het zonlicht binnenvalt impliciet gecommuniceerd worden. Deze twee gegevens dit invallende zonlicht en deze impliciete communicatie van transcendente aspecten van het kerkgebouw zijn belangrijk, omdat er altijd iets impliciets en voorlopigs zit in de communicatie van het transcendente. Ik denk dat deze impliciete communicatie van het transcendente zich goed laat verbinden met de koppeling die Ratzinger legt tussen de oriëntatie van het kerkgebouw en het eschatologische aspect van ruimte.

Het licht van de opgaande zon wordt bij Ratzinger verbonden met de komende Christus en daarmee met het nog-niet aspect van de liturgie.⁹⁶ Dit nog-niet-aspect van liturgie is een belangrijke notie als het gaat om participeren in een dienst. Er wordt wel gesteld dat een livestream van een kerkdienst maar behelpen is en een surrogaat voor de 'echte' kerkdienst. Maar een fysieke kerkdienst in een prachtige kerk heeft eveneens dit nog-niet-karakter en daarmee een eschatologisch tegoed. Elke kerkdienst heeft hiermee ook iets onvolkomens. Om met 1 Korinthe 13 vers 12 te spreken: "Nu zien we nog maar een afspiegeling, een raadselachtig beeld, maar straks staan we oog in oog. Nu is mijn kennen nog beperkt, maar straks zal ik volledig kennen, zoals ik zelf gekend ben." En zoals in die diensten van het zuiderkoor die transcendente aspecten als hoogte en uitgestrektheid impliciet aanwezig zijn en niet expliciet verbeeld worden, is ons beeld van God in het hier en nu nog altijd impliciet en onvolledig.

⁹⁵ Het is denk ik behulpzaam om te kijken naar een voorbeeld van een entree van liturgische ruimte die nadrukkelijk het transcendente accentueert: de Basiliek Sainte-Marie-Madeleine van Vézelay. Deze basiliek staat hoog op een heuvel, waar je eerst een trap moet beklimmen om de grote deuren binnen te gaan om vervolgens eerst in de nartex van de kerk te belanden. Een volgende beweging is om door de overdadig versierde poort met in het timpaan een grootse Christusfiguur de drempel naar het immense schip over te stappen, waarna je nog een hele weg moet afleggen voordat je in de buurt van het altaar komt. Zie Edmund R. Leach, 'The Harvey Lecture Series. The Gatekeepers of Heaven: Anthropological Aspects of Grandiose Architecture', *Journal of Anthropological Research* 39, nr. 3 (1983): 243–64. Leach gebruikt in zijn artikel het uitbundige beeldhouwwerk in Vézelay als voorbeeld van een universele beeldtaal voor de toegang van sacrale ruimtes.

⁹⁶ Ratzinger, *The Spirit of the Liturgy*, 79–82.

8.4. Immanentie en transcendentie en de focus op objecten

In het interview met Ds. De Hek kwam aan bod dat de Jacobikerk in de gereformeerde traditie staat en een echte woordkerk is. De livestream is daarentegen een heel visueel medium en in de livestreams van deze gemeente wordt niet geschuwd om gebruik te maken van de visuele mogelijkheden van dit medium. Een voorbeeld van de visuele mogelijkheden die benut worden is het in beeld brengen van bepaalde objecten. Daarbij gaat het niet alleen om objecten die bij de vertrouwde beeldtaal van de liturgische ruimte van de Jacobikerk horen, zoals het avondmaalsstel, de kanselbijbel en de bloemen van de bloemengroet, maar ook om objecten die niet vanzelfsprekend in deze liturgische ruimte aanwezig zijn in het bijzonder objecten die samenhangen met het kindermoment en het thema van de dienst.

De visuele focus op objecten vind ik wel een spannend gegeven voor een livestream van een gemeente die nadrukkelijk in een woordtraditie staat.⁹⁷ De gereformeerde traditie is altijd terughoudend geweest in visuele uitingen in de liturgische ruimte. Dat heeft alles te maken met het oudtestamentische beeldverbod en met de gedachte dat het eindige het oneindige niet bevatten kan. In het interview benoemde Ds. De Hek dat het visuele aspect in de voorbije eeuwen altijd een rol gespeeld heeft in de liturgie van de Jacobikerk. “Ook in de tijd dat Voetius hier preekte had je dat koorhek en dat invallende licht, je zou gek zijn als je daar niks mee doet”. De nadruk op het verbale aspect in de gereformeerde traditie wordt door Gerard Lukken verbonden met het begrip discursieve symboliek. Deze discursieve symboliek verloopt via het verbale, het talige en wordt door hem onderscheiden van presentatieve symboliek, dat is symboliek die meer integratief tot de zintuigen spreekt.⁹⁸ Hoewel een dienst in de calvinistische traditie nooit louter discursieve symboliek bevat, ligt er in de regel wel een groot accent op het verbale en cognitieve aspect van de discursieve symboliek.

In het interview met ds. De Hek kwam het gebruik van rotortje, dat in beweging komt door de warmte van een kaars als symbool van de Geest tijdens een pinksterdienst en van rolschaatsen als symbool van in beweging komen in een andere dienst aan de orde. Deze objecten werden gebruikt in het kindermoment, maar werden ook onder andere tijdens de preek in close-up in beeld gebracht. In de onderzochte livestreams kwamen in dezelfde categorie objecten een speelgoed-ark van Noach, een spiegel en een bos bloesemtakken in beeld. Opvallend is dat deze objecten, door hun plek op de liturgische tafel en door het verbeelden van deze objecten tijdens andere momenten in de dienst er een duidelijke visuele verbinding ontstaat tussen het kindermoment en andere momenten in de dienst waarbij deze objecten in beeld gebracht worden.

Deze objecten vertegenwoordigen zowel een immanent aspect als een transcendent aspect van ruimte. Het immanente aspect zit dan zowel in de verbinding met alledaagsheid omdat het voorwerpen zijn die je eerder in de huiskamer dan op de liturgische tafel verwacht. Daarnaast zijn deze voorwerpen te verbinden met het immanente aspect van de centraliteit van de geloofsgemeenschap omdat ze te beschouwen zijn als materiële uitdrukkingen van het intergenerationele karakter van de geloofsgemeenschap, doordat deze objecten een visuele verbinding vormen tussen het kindermoment en de rest van de dienst.⁹⁹ Gelijktijdig is er een transcendent aspect aan deze voorwerpen. Ik denk dat dit het beste te duiden is met de eerder genoemde concepten *verplaatsing* en *religious icon*. Door de *verplaatsing* van deze doodgewone objecten naar de liturgische tafel, worden het objecten die drager zijn van religieuze betekenisgeving.

⁹⁸ Gerard Lukken en Louis Tongeren, *Liturgie en zintuiglijkheid: Over de betekenis van lichamelijke in de liturgie* (Hilversum: Gooi en Sticht, 1990).

⁹⁹ Lukken en Tongeren.

8.5. De verbeelding van de doop

In dienst 3 sta je door middel van de livestream als persoon die de dienst meebeleeft vanuit je huis- of werkkamer met je neus bovenop de doop van andermans kind. Door de wijze van in beeld brengen van het doopritueel maak je met de verschillende ouderparen de beweging naar de doopvont mee. Ik merkte bij mijzelf enige aarzeling bij het verwerken van deze beelden in het kader van dit onderzoek. Zijn deze beelden van deze gezinnen bij de doopvont niet te zeer persoonlijk en privé? Zou dit niet wat meer op afstand moeten?

Het is echter niet voor niets dat er in de Jacobikerk niet meer uit een klein doopvont in de inmiddels opgedoekte dooptuin gedoopt wordt gedoopt, maar uit een groot natuurstenen doopvont in het midden van de liturgische ruimte. De doop is geen besloten familiefeestje! De doop is hier een sacrament dat duidelijk zichtbaar in het midden van de gemeente plaatsvindt. Door de manier waarop de doop hier in beeld gebracht wordt, wordt dit aspect onderstreept. Het gaat in de doop namelijk om een verwantschap die niet gebaseerd is op biologische familiebanden.¹⁰⁰ Eén van de betekenislagen van de doop is de inlijving van dit kind in de kerk als lichaam van Christus. En die kerk is veel breder dan de kring van intimi die hier rond de doopvont geschaard zijn. De kerk is ook breder dan een geloofsgemeenschap die op een bepaalde tijd in een bepaalde ruimte samenkomt. De doop gebeurt aan een kind van de gemeente en aan een lid van Gods wereldwijde kerk. Het is dus niet de doop van een kind van een wildvreemde, maar de doop van een kind dat via Christus aan jou verwant is. Het is dus terecht dat je hier als kerkganger vanuit de huiskamer met je neus bovenop de doopvont staat.

8.6. Afstand en nabijheid

Ik benoemde al de paradox dat de ervaren afstand tot de predikant vanuit de huiskamer via de livestream kleiner kan zijn dan in de grootse ruimte van de Jacobikerk. Close-up beelden van de predikant communiceren echter niet per definitie het immanente aspect van weinig afstand.

Wanneer er veel afstand is tussen de voorganger en de rest van de gemeenschap is dit een aspect van transcendentie, doordat de voorganger in de ruimte letterlijk een heel andere positie heeft dan de rest van de gemeenschap. Kieckhefer benoemt dat pogingen om deze afstand tussen voorganger en de rest van de gemeenschap te overbruggen, juist kunnen resulteren in een tegenovergesteld effect. Hij benoemt dat niet alleen afstand, maar ook een plek dichtbij de speciale positie van de voorganger ten opzichte van de rest van de gemeente kan benadrukken. Hij onderscheidt hierbij een *clericalism of distance* en een *clericalism of proximity*.¹⁰¹ In de liturgische praktijk van de Jacobikerk kan de predikant

¹⁰⁰Vergelijk Michael Banner en Gerardus van der Leeuw die beiden benoemen dat het in de doop niet draait om bloedverwantschap, maar om een spiritueel verwantschap. Zij leggen hierbij ook beiden een rol met het peetouderschap in de traditie van de kerk. Deze praktijk van peetouderschap is hier in de Jacobikerk overigens niet aan de orde. "Via the rite of baptism, with its starring role for godparents, the Christian reconception of kinship as spiritual kinship was universalized... It took its place at the centre of Christian life in a rite for the reception of each and every child, creating for them a new kinship of godmothers, godfathers, and of god-siblings, too." Michael Banner, *The Ethics of Everyday Life : Moral Theology, Social Anthropology, and the Imagination of the Human*. (Oxford: Oxford University Press, 2014), 76–77. En Van der Leeuw die spreekt over het aangenomen kindschaps Gods: "De natuurlijke samenhang van ouders en kinderen wordt derhalve gecorrigeerd: in wezen zijn wij niet kinderen naar de natuur, maar Gods kinderen." Gerardus Leeuw van der, *Sacramentstheologie* (G.F. Callenbach, 1949), 302.

¹⁰¹Zie Richard Kieckhefer, *Theology in Stone: Church Architecture from Byzantium to Berkeley* (New York: Oxford University Press, 2004), 281–82. "A perhaps deeper problem is that none of the configurations of

die op afstand op de hoge kansel staat verbonden worden met het begrip 'clericalism of distance' terwijl de close-up beelden van de predikant in de virtuele liturgische ruimte van een livestream te verbinden zijn met *clericalism of proximity*. In de beelden van de onderzochte livestreams is deze *clericalism of proximity* denk ik meer van toepassing op dienst 2 en 4 dan op dienst 1 en 3. In dienst 1 was de predikant vanwege de enkele camerapositie altijd met anderen tegelijk in beeld. In dienst 3 waren er veel beelden waarbij de predikant van wat meer afstand werd gefilmd en er daardoor er meer van de ruimtelijke setting en ook meer van andere personen in de ruimte te zien was. Dit bevordert de communicatie van bijvoorbeeld het dialogische aspect van de preek. Dit in tegenstelling tot wanneer tijdens de preek voortdurend alleen de predikant in beeld komt zoals in dienst 2.

8.7. Geloofsbelijdenis: de *space of flows* van de kerk van alle tijden en plaatsen

Hierboven noemde ik met betrekking tot de doop al dat de kerk breder is dan een geloofsgemeenschap die op een bepaalde tijd in een bepaalde ruimte samenkomt. En hoezeer ik ook hecht aan concrete geloofsgemeenschappen, en aan fysieke plekken die uiting geven aan de heel materiële concreetheid van de aan die plaats gebonden geloofsgemeenschap, moet het belang van die plaats ook bevraagd worden.

Castells definieert plaats als volgt: "A place is a locale whose form, function, and meaning are self-contained within the boundaries of physical contiguity."¹⁰² Als een kerkgebouw een plaats zou zijn volgens deze definitie van Castells, dan is dat problematisch. Als vorm, functie en betekenis besloten zijn binnen de grenzen van fysieke nabijheid, is de gemeenschap die samenkomt in dit gebouw, om in de woorden van Ratzinger te spreken een gesloten cirkel en dat zou een kerkgemeenschap niet kunnen en mogen zijn.¹⁰³ Eerder noemde ik al Ratzinger die het transcendente aspect van het invallende zonlicht vanwege de georiënteerdheid van een kerkgebouw verbindt met de verwachting van de komende Christus die de geloofsgemeenschap richt op de toekomst van God. Ratzinger ziet dit als medicijn tegen een kerkgemeenschap die teveel op zichzelf gericht is. Een ander aspect van de openheid die de gemeenschap van Christus typeert is de centraliteit van de tafel, als beeld van de openheid van de tafelgemeenschap rond Christus, en daarmee ook van de diaconale gerichtheid naar buiten van de gemeenschap die samenkomt rond de tafel van de Heer. Een derde aspect dat maakt dat de samenkomende gemeente niet begrensd wordt door fysieke nabijheid is de notie dat de gemeenschap die hier in de Jacobikerk het geloof belijdt, dit doet in gemeenschap met de kerk van alle

seating quite solves the problem of how the congregation relates to the presider, and in attempting to overcome detachment of clergy from laity most of these experiments run the risk of giving the clergy an even more prominent role.... Any arrangement of sacred space can give rise to clericalism. Any form of church design can lead to a sense that it is the clergy who act and the laity who merely react, or that the clergy are active and the laity passive. Processional space can create this effect if it is the clergy alone or chiefly who are perceived as processing. Auditorium space can do so by calling clear attention to the preacher who proclaims the gospel to the congregation and by making that one person the center of attention. In a church segmented for intercessory worship, it is the clergy who do the work of interceding on behalf of the congregation. In a church segmented for mediatory liturgy, it is the clergy and their attendants who mediate between one sacred space and another. One might distinguish a clericalism of distance and a clericalism of proximity: one in which the clergy are detached in isolation from the laity and one in which they are exalted in a special role immediately before the congregation."

¹⁰² Castells, *The Rise of the Network Society*, 1:453.

¹⁰³ Ratzinger, *The Spirit of the Liturgy*, 80. Een kerkruimte die niet op de komende Christus is gericht is volgens Ratzinger een "self-enclosed circle. In its outward form, it no longer opens out on what lies ahead and above, but is closed in on itself."

tijden en plaatsen. In die zin is de plek van de samenkomende gemeente altijd al een *space of flows* geweest. De ruimte waar de gemeente samenkomt is ten diepste niet door tijd en ruimte begrensd.

Traditioneel wordt de geloofsbelijdenis voorafgegaan door de woorden, belijden wij met de kerk van alle eeuwen en alle plaatsen. De manier waarop vooral in dienst 3, de belijdenis in beeld wordt gebracht roept bij mij, zelfs als ik anderhalf jaar later op mijn werkkamer in Gouda deze dienst zit te analyseren, een gevoel van betrokkenheid op bij deze belijdende gemeenschap. De kerk heeft naast een concrete tijd en plaatsgebonden gestalte die wellicht het risico loopt *self contained* te zijn, gelijktijdig een verbondenheid met de rest van de kerk van alle tijden en plaatsen. Dit is een verbondenheid die de grenzen van gelijktijdigheid en fysieke nabijheid overschrijdt.

Daarnaast is de tafel als symbool van liefde zonder onderscheid een symbool voor mensen die (nog) niet aanschuiven bij fysieke geloofsgemeenschappen en daarmee van radicale openheid naar deze wereld. Het invallend licht uit het oosten maakt duidelijk dat kring niet gesloten mag zijn omdat zij gericht is op Christus en op Gods toekomst.

9. Conclusies

Uit de analyse van de communicatie van de transcendente en immanente aspecten in de livestreamviering van de Jacobikerk zijn de volgende conclusies te trekken.

9.1. Virtuele liturgische ruimte is 'echte' liturgische ruimte

De virtuele liturgische ruimte van een livestreamkerkdienst is zowel een representatie van fysieke liturgische ruimte, als een met het kerkgebouw verbonden zelfstandige vorm van liturgische ruimte. Deze virtuele liturgische ruimte is verbonden met het fysieke kerkgebouw maar valt hier niet mee samen en heeft een zelfstandigheid ten opzichte van de liturgische ruimte in het kerkgebouw. De virtuele liturgische ruimte verschilt van fysieke liturgische ruimte, omdat deze virtuele liturgische ruimte zich onttrekt aan de vanzelfsprekendheid van fysieke nabijheid en gelijktijdigheid die kenmerkend zijn voor het deelnemen aan een kerkdienst in een fysiek kerkgebouw. De beleving van virtuele liturgische ruimte verschilt qua zintuigelijke ervaring van fysieke liturgische ruimte, maar dit betekent niet dat de virtuele liturgische ruimte a-materieel of dis-embodied zou zijn. De virtuele liturgische ruimte is materieel doordat deze ruimte niet los is te zien van de verbindingen die er zijn met fysieke plaatsen en materiële artefacten en ook andere online 'plaatsen'. Deze verbindingen tussen de virtuele liturgische ruimte zoals die verschijnt in de internet screen-spaces van de livestream en andere fysieke en online ruimtes zijn te duiden met het begrip *multi hybridized places*.

Embodiment speelt in het bijzonder een rol in de *embodied practices* van zien en horen die een belangrijke rol spelen bij het meebeleven van een livestreamkerkdienst. Een fysieke kerkdienst en een livestreamdienst verschillen in *sensational forms*, maar zowel het bijwonen van een kerkdienst in een fysiek gebouw, als het beleven van een dienst door middel van een livestream zijn te beschouwen als gemedieerde praktijken. De zintuigelijke beleving is anders dan bij fysieke liturgische ruimte, maar er is wel degelijk sprake van zintuigelijke beleving van virtuele liturgische ruimte..

9.2. De liturgische ruimte kent transcendente en immanente aspecten

Met betrekking tot het kerkgebouw kan er gesproken worden over de transcenderende kwaliteit van het gebouw. Deze transcenderende kwaliteit van het gebouw heeft te maken met het anders zijn van een gebouw, waardoor het een bepaalde verwijzende kwaliteit bezit. In dit onderzoek werd deze transcenderende kwaliteit van het gebouw verbonden met het concept monumentale ruimte.

Naast deze transcenderende kwaliteit kan er over concrete aspecten van het kerkgebouw gesproken worden, die vooral met de immanentie dan wel met de transcendentie van God verbonden kunnen worden. Het gaat hier om de metaforische verbinding tussen aspecten van ruimte en wijze waarop God en mensen met elkaar in verbinding treden. Waarbij transcendentie vooral gaat om de grootheid en het anders zijn van God en immanentie vooral om de nabijheid van God. De incarnatie is fundamenteel voor het verstaan van immanentie en transcendentie. De aspecten van ruimte definieer ik in drie categorieën aspecten die a. meer verbonden met transcendentie dan met immanentie, b. meer verbonden zijn met immanentie dan met transcendentie en c. die afhankelijk van de context meer verbonden zijn met immanentie of transcendentie. Deze drie categorieën komen in de onderzochte diensten allemaal aan bod.

9.3. De communicatie van immanente en transcendente aspecten is gelaagd

De immanente en transcendente aspecten van liturgische ruimte zijn ook te verbinden met de virtuele liturgische ruimte van een livestreamdienst. Voor de communicatie van de immanente en transcendente aspecten in de virtuele liturgische ruimte van een livestreamviering zijn vier lagen van belang: 1. het fysieke kerkgebouw, 2. de setting in deze ruimte, 3. de liturgische praktijk in deze ruimte en 4. hoe de ruimte in beeld gebracht wordt.

1. Het fysieke kerkgebouw

De fysieke ruimte van het kerkgebouw heeft bepaalde eigenschappen zoals de hoogte, de lichtval, de grootte, het materiaalgebruik en de akoestiek die van invloed zijn op de communicatie van transcendente dan wel immanente aspecten in de virtuele liturgische ruimte van een livestreamdienst.

2. De setting

Hoewel voor alle vier de diensten geldt dat de locatie hetzelfde kerkgebouw is, is de setting in deze fysieke ruimte voor elke dienst anders. Allereerst is er een duidelijk verschil in setting tussen de diensten in het zuiderkoor en schip. Het zuiderkoor en het schip zijn, hoewel met elkaar verbonden, duidelijk verschillende geledingen van het kerkgebouw met elk een typerende samenhang tussen immanente en transcendente aspecten. Daarnaast zijn er verschillen binnen de twee onderzochte diensten vanuit het koor en binnen de twee diensten uit het schip als het gaat om de communicatie van immanente en transcendente aspecten die zowel samenhangen met het gebruik van de ruimte als met de manier van in beeld brengen.

3. Hoe de ruimte gebruikt wordt

Een ander aspect dat invloed heeft op de communicatie van immanente en transcendente aspecten is de liturgische praktijk. Vanuit de integrale benadering van aspecten van monumentale ruimte blijkt dat niet alleen het gebouw en de objecten in de ruimte van invloed zijn op de communicatie van immanente en transcendente aspecten, maar dat ook dat wat in de ruimte gebeurt van invloed is op de communicatie van immanente en transcendente aspecten in de virtuele liturgische ruimte van een livestream. Aspecten die hierbij van belang zijn, zijn onder andere de plaatsing van personen in de ruimte, in het bijzonder de voorganger, de verdeling van personen over de ruimte, liturgische handelingen zoals verplaatsingen, houdingen en gebaren, muziek, zang en spraak of de bediening van sacramenten zoals de doop.

4. Hoe de ruimte in beeld gebracht wordt

De wijze waarop de liturgische praktijk in de afzonderlijke liturgische settingen van het fysieke kerkgebouw in beeld is gebracht verschilt per dienst. De manier van in beeld brengen heeft grote invloed op de ervaring van immanente en transcendente aspecten.

9.4. De cameravoering heeft invloed

De manier van in beeld brengen wordt in belangrijke mate beïnvloed door heel praktische zaken als de kwaliteit en mogelijkheden van de opnameapparatuur, het aantal camera's, privacyoverwegingen, en de technische vaardigheden van de beeld en geluidsmensen.

Als het gaat om het *hoe* van de communicatie van immanente en transcendente aspecten zijn met name de factoren 1. afstand, 2. het hoofdonderwerp van het beeld en 3. het moment waarop wie of wat in beeld gebracht wordt van belang.

1 Afstand

Afstand blijkt een belangrijke parameter in de communicatie van immanente en transcendente aspecten. Beelden met meer afstand communiceren over het algemeen veel meer verschillende aspecten van ruimte dan beelden van heel dichtbij. Dit gaat zowel over aspecten die met immanentie te maken hebben zoals de centraliteit van de gemeenschap en de diaconale presentie als voor aspecten van transcendentie als symboliek, invallend zonlicht, hoogte/verticaliteit, afstand, uitgestrektheid en leegte. Een aantal aspecten dat te maken heeft met transcendentie wordt vooral gecommuniceerd door overzichtsbeelden van verder af. Het gaat dan om hoogte/verticaliteit, afstand, uitgestrektheid en leegte.

Bij medium close of close-up beelden van de predikant is er bijvoorbeeld weinig waargenomen afstand tot de predikant en zijn aspecten die verbonden zijn met transcendentie zeer beperkt visueel aanwezig. Dit type beeld maakt de beleefde afstand tot de predikant aanmerkelijk kleiner dan deze vanuit vrijwel alle zitplaatsen in de kerkruimte is. Er kan gesproken worden over een afstands-nabijheid paradox waarbij de afstand tot de predikant bij een dienst op afstand als kleiner wordt ervaren dan wanneer de dienst wordt bijgewoond in het fysieke kerkgebouw.

2 Het hoofdonderwerp

In de analyse van de beelden van de livestream bleken er vier categorieën van onderwerpen per beeld te onderscheiden: de ruimte, objecten, personen en toegevoegde elementen.

Beelden van de ruimte

Beelden van enige afstand die een groter deel van de ruimte tonen zijn vaak te verbinden met transcendente aspecten als hoogte, uitgestrektheid en afstand. Overzichtsbeelden waarbij vooral de hoogte en uitgestrektheid van het gebouw alsmede de lichtval de aandacht trekken en de mensen in de ruimte niet in beeld zijn of in beeld zijn zonder de aandacht te trekken zijn duidelijk te verbinden met het transcendente aspect. Beelden van grotere afstand kunnen ook juist immanente aspecten accentueren, bijvoorbeeld doordat de gemeenschap centraal staat of aspecten die met de diaconale presentie te maken hebben juist in dergelijke beelden in het oog springen.

De impliciete communicatie van aspecten van transcendentie, in het bijzonder de lichtinval in deze georiënteerde liturgische ruimte, zijn te verbinden met het nog-niet-aspect van zowel fysieke als virtuele liturgische ruimte en het eschatologische tegoed dat nog openstaat.

Beelden van objecten

Beelden van objecten kunnen afhankelijk van het object en de plek in de ruimte verbonden zijn met zowel immanente aspecten als transcendente aspecten. Objecten als focuspunt kunnen verbonden zijn met transcendentie vanwege de symbolische lading, denk hierbij bijvoorbeeld aan de kanselbijbel, het avondmaalsstel en het kruis. Er zijn ook objecten die als focuspunt eerder met het immanente aspect te verbinden zijn. Bijvoorbeeld een spiegel, een speelgoed ark en rolschaatsen.

Beelden van personen

De belangrijkste bevinding in dit onderzoek is dat het voor de communicatie van immanente en transcendente aspecten van de liturgische ruimte fundamenteel is dat er mensen in beeld komen. Liturgische ruimte is niet alleen een aantal muren een dak en objecten, maar liturgische ruimte wordt fundamenteel bepaald door de liturgische praktijk en daar horen mensen bij. Het is voor de communicatie van de liturgische ruimte elementair dat houdingen, gebaren en bewegingen van mensen in beeld komen.

Beelden van personen zijn over het algemeen verbonden met het immanente aspect van de centraliteit van de gemeenschap. Een diaken in beeld kan verbonden worden met het aspect van de

diaconale taak, biddende handen met verwachting en daarmee met het transcendente aspect van het licht als beeld van de verwachting van Gods toekomst.

Close-up beelden van de predikant zijn zowel met het immanente aspect van weinig afstand als met het transcendente aspect van een aparte positie voor de voorganger te verbinden. Dit is mede afhankelijk van de afwisseling met andere beelden in het bijzonder beelden waarbij de predikant zichtbaar onderdeel is van de gemeenschap.

De verbeelding van de gemeente die gezamenlijk het geloof belijdt waarbij jij je als kijker als het ware kunt invoegen in de kring visualiseert dat de christelijke geloofsgemeenschap per definitie een tijd- en plaats overstijgend aspect heeft.

Toegevoegde elementen

Toegevoegde elementen zijn elementen die geen deel uit maken van de fysieke liturgische ruimte, maar wel ingevoegd worden in de *internet screen-spaces* van de livestream. Het gaat daarbij om bijvoorbeeld liedteksten, QR-codes en afbeeldingen. Dit zijn dus geen elementen van de fysieke liturgische ruimte maar kunnen de communicatie van deze aspecten van de liturgische ruimte wel ondersteunen of juist belemmeren.

3. Het moment

Omdat de liturgische ruimte niet alleen over de fysieke ruimte gaat, maar ook over de liturgische praktijk in deze ruimte betekent dat het voor de communicatie van immanente en transcendente aspecten de timing van groot belang is. Voorbeelden van deze timing zijn communicatie van transcendente aspecten van de liturgische ruimte door beelden die hoogte, uitgestrektheid, en invallend licht en symboliek zichtbaar maken terwijl het transcendente aspect van de ruimte gelijktijdig geëvoceerd wordt door een grootse orgelklank, een sterke woord-beeldverhouding tijdens de preek door de doordachte timing van beelden van de ruimte, personen en bepaalde objecten in de ruimte of op het juiste moment liturgisch belangrijke bewegingen in beeld te brengen zoals dat bijvoorbeeld gebeurt bij de beweging naar het doopvont in dienst 3 of bij de geloofsbelijdenis in dienst 1, 3 en 4..

9.5. De communicatie van immanente en transcendente aspecten van ruimte in livestreamdiensten is theologie

Dit onderzoek naar de communicatie van immanente en transcendente aspecten in livestreamdiensten maakt duidelijk dat het in beeld brengen van de fysieke liturgische ruimte in een livestream niet alleen een kwestie is van praktische aspecten, individuele kwaliteiten en technische mogelijkheden, maar dat heel concrete aspecten van de cameravoering zoals de kadering van het beeld, het centrale object van het beeld en de afstand tot dit object en de timing van het beeld invloed hebben op de communicatie van immanente en transcendente aspecten van de virtuele liturgische ruimte. De wijze waarop de liturgische ruimte in beeld gebracht wordt in livestreamdiensten heeft onmiskenbaar theologische significantie en is te beschouwen als een vorm van niet verbale theologie. Dit onderzoek illustreert dat virtuele liturgische ruimte serieuze theologische reflectie verdient.

10. Evaluatie en aanbevelingen voor vervolgonderzoek

10.1. Evaluatie

In dit onderzoek werd met behulp van inzichten uit het vakgebied van *digital religion* en inzichten met betrekking tot de theologische reflectie op de architectuur van kerkgebouwen een format voor analyse geconstrueerd voor de analyse van de virtuele liturgische ruimte van livestreamdiensten in de Jacobikerk in Utrecht.

Het format van analyse had met de driedeling van Mise-en-scène, aspecten van monumentale ruimte en immanente en transcendente aspecten een brede scopus op de *internet screen-spaces* van de virtuele liturgische ruimte in de onderzochte livestreamdiensten. Met name de aspecten van monumentale ruimte bleken dermate veelomvattend te zijn, dat deze integrale benadering dreigde te verzanden in teveel details. Het format voor analyse dient nog minder abstract en verder geconcretiseerd te worden om een bruikbaar hulpmiddel te kunnen zijn voor gemeentes om te reflecteren op de vormgeving van hun livestreamdiensten.

De limitering tot één kerkgebouw en het aantal van vier diensten leek mij in eerste instantie veel te weinig om zinnige uitspraken te kunnen doen over de communicatie van immanente en transcendente aspecten van het kerkgebouw. Door de rijkdom in variëteit in de communicatie van ruimtelijke aspecten in de vier onderzochte diensten, bleek het aantal diensten meer dan toereikend voor deze casestudy.

10.2. Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

Dit onderzoek betreft een casestudy van één iconische kerk: het zou interessant zijn om vergelijkbaar onderzoek te doen in andere iconische en minder iconische kerken. Is het bijvoorbeeld mogelijk om van een kerkgebouw dat van zichzelf minder transcendente kwaliteit bezit door de beeldvoering juist wel het transcendente aspecten naar boven te halen?

Dit onderzoek is gebaseerd op een theologische expert-view waarbij met een behoorlijke structuralistische visie naar immanente en transcendente aspecten van ruimte werd gekeken. Tegelijk stelden we vast dat er een duidelijk subjectief element zit in de ervaring van immanente en transcendente aspecten. Een interessante insteek voor vervolgonderzoek zou participantenonderzoek kunnen zijn waarbij het accent meer op de ervaringsdimensie van de communicatie van transcendente en immanente aspecten gelegd zou worden.

Voor dit onderzoek heb ik in de ontwikkeling van mijn *theoretical framework* vooral geput uit het domein van *online religion* en theologische reflectie op kerkarchitectuur. Het begrippenkader met betrekking tot de beeldanalyse heb ik bewust heel basaal gehouden. Ik denk dat een verdiepingsslag gemaakt zou kunnen worden in de analyse van de communicatie van ruimtelijke aspecten in livestreams van kerkdiensten met behulp van inzichten uit de film- en televisiewetenschappen en mediastudies.

11.Literatuur

- Banner, Michael. *The Ethics of Everyday Life: Moral Theology, Social Anthropology, and the Imagination of the Human*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Barnard, Marcel, red. *Yearbook for Ritual and Liturgical Studies vol. 36 (2020)*, Yearbook for Ritual and Liturgical Studies, nr. 36 (2020).
- Barnard, Marcel, Johan Cilliers, en Cas Wepener. *Worship in the Network Culture: Liturgical Ritual Studies: Fields and Methods, Concepts and Metaphors*. Leuven: Peeters, 2014.
- Berger, Teresa. '@ Worship, Exploring Liturgical Practices in Cyberspace'. *Questions Liturgiques/Studies in Liturgy*, nr. 94 (2013): 266–86.
- Bermudez, Julio, red. *Transcending Architecture Contemporary Views on Sacred Space*. Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2015.
- Beuving, Joost, en G. C. de Vries. *Doing Qualitative Research: The Craft of Naturalistic Inquiry*. Amsterdam, Netherlands: Amsterdam University Press, 2015.
- Bieritz, Karl-Heinrich. *Liturgik*. Berlin: De Gruyter, 2004.
- Brown, David. *God and Enchantment of Place*. Oxford University Press, 2004. <https://doi.org/10.1093/0199271984.001.0001>.
- Bryson, John R., Lauren Adres, en Andrew Davies. 'Covid-19. Virtual Church Services and a New Tempory Geography of Home'. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 111, nr. 3 (2020): 360–72.
- Campbell, Heidi, red. *Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds*. Abingdon, Oxon: Routledge, 2013.
- Campbell, Heidi A. 'Understanding the Relationship between Religion Online and Offline in a Networked Society'. *Journal of the American Academy of Religion* 80, nr. 1 (2012): 64–93.
- Campbell, Heidi A., en Giulia Evolvi. 'Contextualizing Current Digital Religion Research on Emerging Technologies'. *Human Behavior and Emerging Technologies* 2, nr. 1 (2020): 5–17. <https://doi.org/10.1002/hbe2.149>.
- Campbell-Reed, Eileen R. 'The Power and Danger of a Single Case Study in Practical Theological Research'. In *Conundrums in Practical Theology*, E-Boek., 33–59. Leiden: Brill, 2016.
- Campkin, Ben. 'Placing "Matter Out of Place": Purity and Danger as Evidence for Architecture and Urbanism'. *Architectural Theory Review* 18, nr. 1 (april 2013): 46–61. <https://doi.org/10.1080/13264826.2013.785579>.
- Castells, Manuel, red. *The network society: a cross-cultural perspective*. Cheltenham, UK; Northampton, MA: Edward Elgar Pub, 2004.
- . *The Rise of the Network Society*. 2e dr. Vol. 1. 3 vols. The Information Age: Economy, Society and Culture. Hoboken, New Jersey: Wiley-Blackwell, 2010.
- Christoffersen, Svein Aage. 'Transcendence and the Use of Images'. In *Transcendence and Sensoriness: Perceptions, Revelation, and the Arts*, onder redactie van Svein Aage Christoffersen, Geir Tryggve Hellemo, Leonara Onarheim, Nils Holger Petersen, en Margunn Sandal, 455–73. Leiden; Boston, Mass.: Brill, 2015.
- Christoffersen, Svein Aage, Geir Tryggve Hellemo, Leonara Onarheim, Nils Holger Petersen, en Margunn Sandal, red. *Transcendence and Sensoriness: Perceptions, Revelation, and the Arts*. Leiden; Boston, Mass.: Brill, 2015.
- Corpuz, Jeff Clyde G., en Philip Joseph D. Sarmiento. 'Going back to basics: experiencing Domus ecclesiae (House Church) in the celebration of the liturgy during COVID-19'. *Practical Theology* 14, nr. 1–2 (4 maart 2021): 110–22. <https://doi.org/10.1080/1756073X.2020.1841454>.
- Daelemans, Bert. *Spiritus Loci: A Theological Method for Contemporary Church Architecture*. Leiden: Brill, 2015.

- Dor, Joël, Judith Feher Gurewich, en Susan Fairfield. *Introduction to the Reading of Lacan: The Unconscious Structured like a Language*. The Lacanian Clinical Field. New York: Other Press, Llc, 1998.
- Evolvi, Giulia. 'Religion and the Internet: Digital Religion, (Hyper)Mediated Spaces, and Materiality'. *Zeitschrift Für Religion, Gesellschaft Und Politik*, 19 oktober 2021. <https://doi.org/10.1007/s41682-021-00087-9>.
- Gerard, Lukken. 'Betekenislagen van het kerkgebouw: een benadering vanuit de recente tensieve semiotiek'. *Jaarboek voor liturgie-onderzoek*, nr. 24 (2008): 117–38.
- Geurtsen, Marianne. 'Wat doet online vieren met de liturgie?' In *Ervaringen met online kerkdiensten*, onder redactie van Eric Berg van den, 56–70. Online publicatie, ISI Media Den Haag, 2020.
- Gibbs, John. *Mise-en-scène: Film Style and Interpretation*. London: Columbia University Press, 2002. <http://ebookcentral.proquest.com/lib/uvtilburg-ebooks/detail.action?docID=927987>.
- Grethlein, Christian. *Praktische Theologie*. 2e dr. Berlin ; Boston: De Gruyter, 2016.
- Hermerén, Göran. 'Intention and Interpretation in Literary Criticism'. *New Literary History* 7, nr. 1 (1975): 57–82. <https://doi.org/10.2307/468278>.
- Houten, Maaike van. 'Inloggen in het huis van God: Zijn onlinediensten de toekomst van de kerk?' *Trouw*, 30 mei 2020. <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/inloggen-in-het-huis-van-god-zijn-onlinediensten-de-toekomst-van-de-kerk~b838db64/>.
- Hutchings, Tim. 'The Dis/Embodied Church: Worship, New Media and the Body'. In *Christianity in the modern world: changes and controversies*, onder redactie van Giselle Vincett, 37–58. Farnham, Surrey, England ; Burlington, VT, USA: Ashgate, 2014.
- Huygens, Eline. 'Practicing Religion during a Pandemic: On Religious Routines, Embodiment, and Performativity'. *Religions* 12, nr. 7 (2 juli 2021): 494. <https://doi.org/10.3390/rel12070494>.
- Irvine, Christopher. 'Space'. In *The Study of Liturgy and Worship*, onder redactie van Juliette Day en Benjamin Gordon-Taylor. London: SPCK, 2013.
- Isetti, Giulia. "'Online You Will Never Get the Same Experience, Never": Minority Perspectives on (Digital) Religious Practice and Embodiment during the COVID-19 Outbreak'. *Religions* 13, nr. 4 (26 maart 2022): 286. <https://doi.org/10.3390/rel13040286>.
- 'Jacobikerk in verbinding, Samen in de naam van Jezus - Beleidsplan 2022-2027'. Beleidsplan. Jacobikerk Utrecht, 2022. <https://www.jacobikerk.nl/wp-content/uploads/2022/09/Beleidsplan-Jacobikerk-2022-2027.pdf>.
- Jakobson, Roman. 'Two Aspects of Language and Two Types of Aphasic Disturbances'. In *Fundamentals of Language*, Word and Language:239–59. Roman Jakobson Selected Writings, II. De Gruyter Mouton, 1971.
- Kellerman, Aharon. *Geographic Interpretations of the Internet*. Cham: Springer, 2016.
- . 'Image spaces and the geography of Internet screen-space'. *GeoJournal* 81, nr. 4 (2016): 503–17.
- Kieckhefer, Richard. *Theology in Stone: Church Architecture from Byzantium to Berkeley*. New York: Oxford University Press, 2004.
- Kilde, Jeanne Halgren. *Sacred Power, Sacred Space, An Introduction to Christian Architecture and Worship*. Oxford University Press, 2008.
- Knott, Kim, Volkhard Krech, en Birgit Meyer. 'Iconic Religion in Urban Space'. *Material Religion* 12, nr. 2 (2 april 2016): 123–36. <https://doi.org/10.1080/17432200.2016.1172759>.
- Kosari, Masoud, en Abbas Amoori. 'Thirdspace: The Trialectics of the Real, Virtual and Blended Spaces'. *Journal of Cyberspace Studies* 2, nr. 2 (2018): 163–85.
- Kuhn, Annette, en Guy Westwell. 'shot size'. In *A Dictionary of Film Studies*. Oxford University Press, 2020. <https://doi.org/10.1093/acref/9780198832096.013.0639>.
- Larson-Miller, Lizette. *Sacramentality Renewed: Contemporary Conversations in Sacramental Theology*. Collegeville, Minnesota: Liturgical Press, 2016.
- Leach, Edmund R. 'The Harvey Lecture Series. The Gatekeepers of Heaven: Anthropological Aspects of Grandiose Architecture'. *Journal of Anthropological Research* 39, nr. 3 (1983): 243–64.
- Leeuw, Gerardus, van der. *Sacramentstheologie*. G.F. Callenbach, 1949.

- Lefebvre, Henri, . *The production of space*. Book, Whole. Oxford, OX, UK; Cambridge, Mass., USA: Blackwell, 1991.
- Lehman, Karl. 'Transcendence'. In *Sacramentum Mundi Online*, onder redactie van Karl Rahner. Brill, 2016.
- Lukken, Gerard, en Louis Tongeren. *Liturgie en zintuiglijkheid: Over de betekenis van lichamelijkeheid in de liturgie*. Hilversum: Gooi en Sticht, 1990.
- Lundby, Knut. 'Theoretical frameworks for approaching religion and new media'. In *Digital Religion : Understanding Religious Practice in New Media Worlds*, onder redactie van Heidi A. Campbell, 225–37. London: Routledge, 2013.
- Mercer, Joyce Ann. 'Interdisciplinarity as a Practical Theological Conundrum'. In *Conundrums in Practical Theology*, onder redactie van Bonnie Miller-McLemore en Joyce Ann Mercer, E-Boek., 163–89. Brill, 2016.
- Meyer, Birgit. 'Religion as Mediation'. *Entangled Religions* 11, nr. 3 (20 januari 2020). <https://doi.org/10.13154/er.11.2020.8444>.
- Mountford, Roxanne. *The Gendered Pulpit: Preaching in American Protestant Spaces*. Studies in rhetorics and feminisms. Carbondale: Southern Illinois University Press, 2003.
- Müller, Julian C. 'Practical Theology as part of the landscape of Social Sciences and Humanities – A transversal perspective'. *HTS Theologische Studies / Theological Studies* 69, nr. 2 (15 januari 2013): 1–5. <https://doi.org/10.4102/hts.v69i2.1299>.
- Osmer, Richard Robert. *Practical Theology : An Introduction*. Grand Rapids, Mich.: William B. Eerdmans Pub. Co., 2008.
- 'Over ons Jacobikerk als protestantse gemeente'. Geraadpleegd 24 november 2022. <https://www.jacobikerk.nl/over-ons/>.
- Pallasmaa, Juhani. 'Ligt, Silence, and Spirituality in Architecture and Art'. In *Transcending Architecture*, onder redactie van Julio Bermudez. Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2015.
- Post, Paul, en Suzanne Beek, van der. *Doing Ritual Criticism in a Network Society. Online and Offline Explorations into Pilgrimage and Sacred Place*. Leuven: Peeters, 2016.
- Ratzinger, Joseph. *The Spirit of the Liturgy*. San Francisco: Ignatius Press, 2000.
- Reicher, Maria. 'Objective Interpretation and the Metaphysics of Meaning'. In *Signs, Minds and Actions*, 2:181–90. Language and World. De Gruyter, 2010. <https://doi.org/10.1515/9783110330571>.
- Sandal, Margunn. 'On Earth as It is in Heaven: St. Hallvard's Church and Abbey'. In *Transcendence and Sensoriness: Perceptions, Revelation, and the Arts*, onder redactie van Svein Aage Christoffersen, Geir Tryggve Hellemo, Leonara Onarheim, Nils Holger Petersen, en Margunn Sandal, 412–47. Studies in Religion and the Arts 10. Leiden ; Boston: Brill, 2015.
- Schillebeeckx, Edward. *Jesus: An Experiment in Christology*. Vol. VI. 11 vols. The Collected Works of Edward Schillebeeckx. London: Bloomsbury T & T Clark, 2014.
- Schüßler, Werner, en Harbeck-Pingel Bernd. 'Tranzendenz'. In *Theologische Realenzyklopädie*, 33:768–75. Walter de Gruyter, 2002.
- Soja, Edward W. *Thirdspace : journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Book, Whole. Cambridge, Mass.; Oxford: Blackwell, 1996.
- Steensma, Regnerus, en Justin E. A. Kroesen, red. *Protestantse kerken: hun pracht en kracht*. 2. dr. Gorredijk: Bornmeer, 2014.
- Stoker, Wessel. 'Transcendence and Immanence'. In *Vocabulary for the Study of Religion*, onder redactie van Robert A. Segal en Kocku Von Stuckrad. Leiden ; Boston: Brill, 2016.
- Stone-Davis, Férdia J., red. *Music and transcendence*. Farnham, Surrey, England ; Burlington, VT: Ashgate, 2015.
- Stroik, Duncan. 'Transcendence, Where Hast Thou Gone?' In *Transcending Architecture: Contemporary Views on Sacred Space*, onder redactie van Julio Bermudez, 239–46. Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2015.

- Swinton, John, en Harriet. Mowat. *Practical Theology and Qualitative Research*. London : SCM Press, 2006.
- Torgerson, Mark. *An Architecture of Immanence*. Calvin Institute of christian worship liturgical studies series. Grand Rapids (Mich.): W.B. Eerdmans, 2007.
- Van Leeuwen, Theo, en Carey Jewitt, red. *The Handbook of Visual Analysis*. Londen: SAGE Publications Ltd, 2004. <https://doi.org/10.4135/9780857020062>.
- Vosko, Richard. *Art and Architecture for Congregational Worship : The Search for a Common Ground*,. ProQuest Ebook Central. Liturgical Press, 2019.

Bijlage 1: Format voor de analyse van de livestreamdiensten

Op basis van de besproken literatuur kom ik tot het volgende raamwerk voor de analyse van de livestreams.

1. Het voorwerp van onderzoek is de virtuele liturgische ruimte in de vorm van de *internet screen-spaces* van de livestreamdiensten zoals die op het scherm verschijnen.
2. Op basis van het begrip *mise-en-scène* wordt er bij deze *internet screen-spaces* gekeken naar “the contents of the frame and the way they are organized”. Voor de ‘contents of the frame’ dienen de eerder besproken aspecten van monumentale ruimte en de drie categorieën van immanente en transcendente aspecten als raamwerk. Voor het *hoe* van de *mise-en-scène* wordt gekeken naar keuzes met betrekking tot kadering en cameravoering. Hoe is de kadering van het beeld, wat zijn de cameraposities, en wat voor soort beelden worden er gebruikt, van dichtbij, van medium afstand of van veraf.
3. Voor een integrale benadering van de virtuele liturgische ruimte wordt op basis van de conceptualisatie van monumentale ruimte van Lefebvre naar de volgende aspecten gekeken:
 - a. hoe krijgt de binnen-buiten oppositie vorm, zijn er ramen en deuren in beeld?
 - b. wat is de rol van leegheid en volheid?
 - c. welke akoestische aspecten spelen een rol, zoals stilte, galm, geluiden en muziek?
 - d. wat wordt beschouwd als passende gedrag in deze ruimte? (‘prescribed’- ‘proscribed’ en ‘scene’- ‘obscene)
 - e. wat is de rol van lichamelijkeheid?
 - f. wat is de rol van symbolen, zijn deze evident of geheim, wat is de rol van verwijzers? (‘signifieers’/‘signified’)
 - g. wat is de object- subject verhouding?

Ook wordt er gekeken naar de processen: verplaatsing en condensatie.

- h. is er sprake van verplaatsingen?
- i. is er sprake van condensatie? Bij condensatie gaat het zowel over focuspunten en gelaagdheid van betekenis, als over het metaforisch karakter van ruimte.
Met betrekking tot het metaforische karakter van de virtuele liturgische ruimte wordt specifiek gekeken naar aspecten van de ruimte die met de transcendentie en immanentie van God te verbinden zijn.

4. Bij de duiding van aspecten van de kerkrimte met behulp van de termen immanent en transcendent worden de volgende aspecten onderscheiden:
 - a. **Meer verbonden met transcendentie dan met immanentie**
Hoogte/verticaliteit, uitgestrektheid, veel afstand, aparte plaatsen voor geestelijken, iconen (symbolen, beelden, glas in lood et cetera), gedimd licht en een duidelijk focuspunt.
 - b. **Meer verbonden met immanentie dan met transcendentie**
Horizontaliteit, kleinschaligheid, weinig afstand, plek geestelijken tussen andere gelovigen, meerdere focuspunten, de gemeenschap staat centraal en de diaconale taak krijgt ruimtelijke expressie.
 - c. **Aspecten die afhankelijk van de context meer te verbinden zijn met immanentie of transcendentie**
Soberheid/weinig symbolen, helder licht en leegte.

Verklaringenblad masterthesis

Naam student: Hans de Greef

Titel masterthesis: De theologie van de cameravoering: Een casestudy naar de communicatie van in

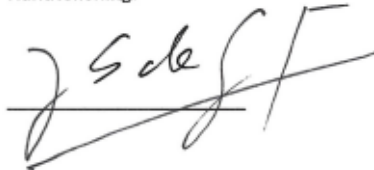
VERKLARING VAN ORIGINALITEIT

Hierbij verklaar ik dat bovengenoemde masterthesis uit origineel werk bestaat. De thesis is het resultaat van mijn eigen onderzoek en is alleen door mijzelf geschreven, tenzij anders aangegeven. Waar informatie en ideeën uit andere bronnen zijn overgenomen, wordt dat expliciet, volledig en op passende wijze vermeld in de tekst of in de noten. Een bibliografie is bijgevoegd.

Plaats, datum:

Handtekening:

Gouda 30-11-2022

TOESTEMMINGSVERKLARING

Hierbij stem ik ermee in dat bovengenoemde masterthesis na goedkeuring beschikbaar wordt gesteld voor opname in de bibliotheekcollectie en dat de metadata beschikbaar worden gesteld aan externe organisaties en/of door de PThU worden gepubliceerd.

Verder verleen ik (de bibliotheek van) de PThU

wel

niet

toestemming voor het opnemen van de volledige tekst in een via internet of anderszins openbaar toegankelijke database. (Deze toestemming betreft alleen de openbaarmaking van de masterthesis, zonder verdere overdracht of inperking van het auteursrecht van de student.)

Plaats, datum:

Handtekening:

Gouda 30-11-2022

